

‘Enformasyon Toplumu’ ve İnsan: Avrupa Birliği Politika Belgelerinin Eleştirel Bir Değerlendirmesi

Hakan Yüksel**

Özet: Kapitalizmin 1970’lerdeki krizinin ardından başlayan yeniden yapılandırma sürecinin önemli ayaklarından biri enformasyon işlemenin toplumsal planda çok daha elzem olmasıdır. Kimi kuramcılar bu nedenle sanayi toplumlarından farklı olarak zenginliğin enformasyon işlenerek yaratıldığı enformasyon toplumunun doğduğunu öne sürerler. Toplumsal dönüşümün böylece enformasyon toplumunun doğuşu şeklinde kavramsallaştırılmasının toplumsal gerçekliği sermayenin çıkarları doğrultusunda bükten bir söyleme dayanak oluşturduğu eleştirisi getirilir ve söylemin politika süreçlerindeki etkinliği vurgulanır. Bu çalışmada enformasyon toplumu söylemi AB politika belgelerine yansıdığı hâliyle irdelenecektir. Çalışmanın temel varsayımı enformasyon söyleminin ideoloji yüklü anlamlarla insanları belli yönde düşünmeye ve davranmaya ittiği ve bunun güncel koşullarda kapitalizmin sürdürülebilirliğini anlamak açısından büyük önem arz ettiğidir.

Anahtar Sözcükler: Enformasyon toplumu, insan, yeniden yapılandırma, hayat boyu eğitim, esneklik.

‘Information Society’ and Mankind: A Critical Appraisal of the European Union’s Policy Papers

Abstract: The growing importance of information is one of the main features of the restructuring process that has begun of the crisis of capitalism in the 1970s. Therefore, some scholars argue for the birth of information society, where wealth is created by processing information that unlike the industrial societies, is the main source of wealth. However, it is also emphasized that such conceptualization of social transformation underpins a discourse distorting the social reality in favor of capital and effecting strongly political processes. In this article, information society discourse will be explored in its manifestations on EU policy papers. The main assumption of the article is that information society discourse, with its ideological significations, is orienting people to think and to act in a certain way and this is extremely important in order to understand sustainability of capitalism in contemporary conditions.

Keywords: Information society, humans, capitalist restructuring, lifelong learning, flexibility.

*Bu makale, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde hazırlanan doktora tezinden yararlanarak yazılmıştır.

**Araş. Gör. Dr., Ankara Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü, 06590, Cebeci/Ankara/Türkiye.
Makale gönderim tarihi: 26.08.2013
Makale kabul tarihi: 29.12.2014

Giriş

Sermaye birikiminin tıkanmasıyla kapitalizmin 1970'lerde girdiği krizin ardından toplumsal planda köklü dönüşümler gerçekleşirken, enformasyon ve iletişim teknolojileri (EİT'ler) vasıtasıyla enformasyon aktarma ve işlemenin öneminin iyice artması bu sürecin asli ayaklarından biridir. Kriz öncesinde de kitle- sel üretimi ve tüketimi planlamak ve gerçekleştirmek yoğun biçimde enformasyon işlemeyi gerektirmektedir ama krizin ardından ekonomik faaliyetlerin küreselleşmesi ve esnekleşmesine, piyasadaki dalgalanmalara bağlı olarak sürekli enformasyon akışı ve işlenmesi daha elzem olur. Enformasyon işlenen hizmetler sektöründeki istihdam ve hacim artarken, EİT'ler yaygınlaşır. Günümüz koşullarını biçimlendiren bu süreç farklı biçimlerde kavramsallaştırılır. Toplumsal devamlılık perspektifinden bakanlar krizin ardından sermaye birikimini yeniden sağlayabilmek adına kapitalizmin yeniden yapılandırıldığını, kapitalist tahakküm ve sömürü ilişkilerinin yeniden tesis edildiğini vurgularlar, enformasyonun önem kazanmasını ve EİT'lerin gelişimini bununla ilişkilendirirler (Kaplan, 1991: 1-9; H. Schiller, 1991/1986; Hamelink, 1991/1986; Comor, 1997; D. Schiller, 1999; Geray, 2003; Törenli, 2004; Garnham, 2001; Garnham, 2004). Diğer uçtaysa toplumsal kopuş perspektifinden bakanlar vardır. 1970'lerden itibaren bazı kuramcılar kapitalizmin yeniden yapılandırılmasından ziyade sıkıntı içindeki kapitalist sanayi toplumlarının yerini alacak daha müreffeh ve eşitlikçi, yepyeni bir toplumun 'enformasyon toplumunun' doğuşuna işaret ederler ve toplumsal dönüşümün kökeninde gelişen teknolojiyi, özellikle de EİT'leri görürler.¹ 'Ağ toplumu' ve 'enformasyonel toplum' gibi kavramlar getirerek, yeni bir toplumu vurgulayan bu yaklaşımın günümüzdeki başlıca savunucularından olan Manuel Castells (2001/1996) ise *görünüşte* temkinli bir tavırla kapitalizmin baki olduğunu ama sanayi toplumlarının aşıldığını belirtse de, tanımladığı yeni toplumda kapitalizme özgü pek çok çatışmanın (en başta mülkiyet ve ikti-

¹ Bu kuramcılar, sanayi toplumlarının sona erişini ve doğan yeni toplumu farklı kavramlarla tanımlarlar. Bell (1973) ve Touraine (1971) '*sanayi sonrası toplum*' tanımlamasını getirirken, McLuhan (2001/1989) '*küresel köy*' kavramını kullanır. Toffler'in (1981a /1980) '*üçüncü dalga*', Drucker'in (1969) '*süresizlik çağı*', tanımlamaları da kopuşu vurgular. Kavramlar farklılaşsa da yeni toplumda zenginliğin asıl kaynağı olarak emek yerine enformasyonu görmeleri, kol emeğiyle yapılan sanayi işlerinin azalmasına karşılık EİT'lerle enformasyon işlenen hizmet işlerinin artışı vurgulamaları ortak noktalarıdır. Bu yüzden "enformasyon toplumu kuramları" tanımını hepsini kapsayacak şekilde kullanabiliriz.

Beniger (1986: 2-5) ise 1950-1980 yıllarında kapitalist ülkelerdeki toplumsal dönüşümü kavramsallaştırmaya yönelik 70'e yakın tanımlama getirildiğini belirterek, bunları listeler. Listeye baktığımızda bazılarının kapitalist sanayi toplumlarının bitişi vurguladığını (örneğin Dahrendorf'un (1959) '*kapitalizm sonrası toplum*' ve Gorz'un (1968) '*yeni kapitalizm*' tanımlamalarında), bazılarında teknolojinin öne çıkmasına vurgu yapıldığını (örneğin Ellul'un (1964) '*teknolojik toplum*', Brezezinski'nin (1970) '*teknetronik çağ*', Martin ve Norman'ın (1970) '*bilgisayarlaşmış toplum*', Nora ve Minc'in (1978) '*telematik toplum*' tanımlamalarında), bazılarında enformasyonun öneminin altının çizildiğini (örneğin Machlup'un (1962) '*bilgi ekonomisi*', Porat'ın (1977) '*enformasyon ekonomisi*', Dizard'ın (1982) '*enformasyon çağı*' tanımlamalarında) görürüz. Listede tanımlamaların sayısının 1970'ten sonra arttığını ama bu yöndeki çabaların 1950'lerde başladığı görürüz ki, bu hususa enformasyon toplumu söyleminin tarihsel seyrine ilişkin bölümde değineceğiz.

darın paylaşımına ilişkin olanların) ortadan kalktığı görülür. Freeman ve Soete gibi özellikle yeni bir topluma vurgu yapmadan ekonomik ve toplumsal faaliyetleri düzenleyen yeni bir tekno-ekonomik paradigmanın hâkimiyetini öne sürerek toplumsal kopuşu *görece* daha ılımlı biçimde dile getirenler de vardır (Başaran, 2005a: 59-72).

Bu yaklaşımların her biri günümüzü anlamamızı/anlamlandırmamızı sağlar. Bu çalışma açısından önem arz eden nokta, kriz ve ardından gelen süreçte toplumsal mücadele şiddetlenirken, diğer yaklaşımları yadsıyan bir şekilde, yaşananların toplumsal kopuş perspektifinden değerlendirilmesinin baskın anlam çerçevesi hâline gelmesi ve sermayenin çıkarlarını yeni koşullarda sağlama almaya yönelik adımlara dayanak olmasıdır. Öyle ki, 'enformasyon toplumunun' toplumsal gerçekliğin sağlıklı bir kavramsallaştırmasından ziyade bir tür ege-men söyleme/ideolojiye/mite dönüştüğü iddia edilir (Kaplan, 1991: 1-9; Hamelink, 1991/1986; Garnham, 1998; Garnham, 2001; Mosco, 2004; Fisher, 2010a; Fisher, 2010b).² Krizin ardından sermayeye yeni ve kârlı birikim alanları açabilmek için devletin ekonomiden çekilmesi ve toplumsal yaşamın mümkün olan her alanında piyasa ilişkilerinin hâkim kılınması yönünde adımlar atan gelişmiş kapitalist ülkelerdeki hükümetler, eylemlerini kapitalizmin sorunlardan muaf görülen enformasyon toplumunu kurma hedefiyle ilişkilendirirler (Garnham, 1998: 98; Garnham, 2001: 1-2; Garnham, 2004: 94; Geray, 2003: 124-133; Başaran, 2004: 10-12; Michalis, 2007: 139-190; Ampuja ve Koivisto, 2014: 447, 456-460). ABD Başkan Yardımcısı Al Gore'un Uluslararası Telekomünikasyon Birliği'nin (ITU) 1994'te Arjantin'deki toplantısında yaptığı konuşma (vlib.iue.it, 2014) ve AB'nin 1994 tarihli *Bangemann Raporu* (ÜDUG, 1994) bunun tipik örneklerindedir. Kısacası, neo-liberal piyasa gündemine sahip siyasiler için enformasyon toplumu hem araç, hem de amaç hâline gelir; enformasyon toplumuna geçilmelidir ve bu yeni toplum piyasa üstünde yükselmektedir. Üstelik teknolojinin hızlı gelişimine ve ayak uyduramayanların geride kalacağına işaret edildiğinden (Goodwin ve Spittle, 2002: 233-242) enformasyon toplumunu sorgulamak ve piyasayı desteklemeyen başka türlü bir anlamlandırmada bulunmak güçleşir. Enformasyon toplumuna geçiş politikaları 1990'larda siyasi gündemin zirvesindedir (Henten vd, 1996: 177; Goodwin ve Spittle, 2002: 226; Başaran, 2004: 10). 1990'lar ayrıca enformasyon toplumu hedefinin,

² İdeoloji, söylem, mit gibi farklı değerlendirmelere rağmen bu isimler günümüz dünyasını anlamlandıran, çelişkileri örten ve toplumsal yapıyı meşrulaştıran, insanların düşünce ve davranışlarını yönlendiren belli bir anlam çerçevesine değinirler. Burada 'enformasyon toplumu' söylem olarak çözümlenecektir. Söylemin, toplumsal gerçekliğin biçimlenmesinde maddi ve sembolik unsurlar arasındaki diyalektiği daha iyi vurguladığına dair bir tercih söz konusudur ki, bu konu ilk bölümde tartışılacaktır. Fakat başka yazarlara değinirken kullandıkları terim değiştirilmeyecektir. Keza, 'enformasyon toplumunu' bir söylem olarak ele alınca tınak işareti içinde kullanmak daha doğrudur. Ancak yazım kolaylığı açısından bundan sonra tınak işareti kullanılmayacaktır.

gelişmenin ve refahın anahtarı olarak gelişmekte olan ülkelere ihraç edildiği dönemdir (Başaran, 2004).

Madem ki, enformasyonun öneminin arttığı kapitalizmin yeniden yapılandırılması olarak da nitelendirilen maddi süreçten farklı (ama ilişkili) olarak sembolik planda yeni bir toplumsal formasyon olarak enformasyon toplumu kavramsallaştırması toplumsal dönüşümün belli bir perspektiften anlamlandırıldığı bir söyleme temel oluşturmaktadır ve toplumsal yaşamı sermaye lehine biçimlendiren kararlar söylemde işaret edilen bu topluma geçiş amacıyla atılmaktadır/meşrulaştırılmaktadır, o halde buradan hareketle daha kapsamlı çözümler gerçekleştirilebilir. Bu yüzden Kumar (2004/1995: 48), “Enformasyon toplumunu bir ideoloji olarak adlandırmak ve bu ideolojiyi kapitalizmin bugünkü ihtiyaçlarıyla bağlantılandırmak, analizin bitirileceği değil, başlatılacağı noktadır” der. Bu çalışmada tarihsel-toplumsal bağlamı ve enformasyon toplumu söyleminin gelişimini irdeledikten sonra bir adım öteye giderek söylem dâhilindeki insan tasavvuru sorgulanacaktır. Çalışmanın temel varsayımı enformasyon toplumu söyleminin ideoloji yüklü anlamlarla insanları belli yönde düşünmeye ve davranmaya ittiği, belli bir ‘ideal insan’ tasavvurunu öne çıkardığı ve bunun günümüz kapitalizmini anlamak, söylemin toplumsal planda kabul görmesini kavramak açısından elzem olduğudur. Makro düzeydeki toplumsal dönüşümlerin mikro düzeyde insanların anlamlandırmaları ve eylemleriyle mümkün olduğunu dikkate aldığımızda böylesi bir sorgulama daha fazla anlam ifade etmektedir.

Varsayımı sınımadan önce tarihsel-toplumsal bağlam tartışılacaktır. Böylece kapitalist toplumlardaki dönüşümün ana eksenlerini anlamak ve enformasyon toplumu savının temellerini görmek mümkün olacaktır. Ardından enformasyon toplumu söylemi, kuram metinlerine odaklanarak incelenecektir. Kumar (2004/1995: 11), bu kuramların gerçekliğin çarpıtıldığı eleştirisi getiren sayısız ‘hırpalamaya’ rağmen hâlâ ayakta olduklarını, bunun çağdaş durumumuza hitap etmelerinden kaynaklandığını belirtir ve incelenmelerini değerli bulur. Enformasyon toplumuyla ilişkili siberuzamı mit olarak inceleyen Mosco (2004: 13-14, 27-28) da yanlışlıklarını kanıtlamaya çalışmak yerine mitleri ölü ya da canlı olarak görmek gerektiğini, insan hayatına anlam vermeyi ve bir dönemin kolektif zihniyetinin önemli bir kısmını temsil etmeyi sürdüren bir mitin canlı olduğunu belirttikten sonra çözümlemenin odağına “neden mitin var olduğunu, insanlar için neden önemli olduğunu, ne anlama geldiğini ve insanların umutları ve düşleri hakkında ne söylediğini” yerleştirir. Garnham (1998: 97-98; 2001: 1) ve Prey’in (2014: 256-257) enformasyon toplumu kuramlarının baskınlığına dair ifadelerini hesaba kattığımızda bunları canlı ve incelemeye değer kabul etmeliyiz, insan perspektifinden bir çözümleme için önem atfetmeliyiz.

Varsayımın doğruluğuysa 1990’larda yayınlanan Avrupa Birliği (AB) enformasyon toplumu politika belgeleri incelenerek ve söylemin buradaki yansı-

maları çözümlenerek somutlaştırılacaktır. AB, farklı koşullarda farklı önceliklere sahip aktörlerin etkileşimde oldukları küresel çokluk içinde kapitalizmin ileri aşamasındaki ulusları içermektedir. Bu nedenle kapitalizmin dönüşümüyle/yeniden yapılandırılmasıyla ilişkili enformasyon toplumu söylemini çözümlemek için uygun bir odaktır. AB'ye odaklanmamızı doğrularcasına Munck (2003: 69) yeni sermaye birikim rejiminin küresel bir denetim düzeninin eksikliğini çektiğini belirtirken, Başaran (2004: 11-12) ve Kaitatzi-Whitlock (2000: 53) da AB'nin politikalarının küresel eğilimlerle uyumunu vurgularlar.

Toplumsal gerçekliği bütün olarak çözümlemek mümkün olmadığından bütüne dair genel çıkarımlarda bulunmak için AB'ye odaklanmak makul olsa da, AB'nin geniş ve karmaşık bir örgütlenme olduğu aşikârdır. Bu nedenle AB içinde Avrupa Komisyonu'na odaklanmak gerekir. Birlik bütçesinin denetleyicisi, ortak politikaların yönetimi ve icrasında geniş yetki sahibi ve mevzuat başlatıcısı olarak Komisyon, AB politika süreçlerinin merkezindedir (Goodwin ve Spittle, 2002: 231; Koray, 2005: 261). Komisyon metinleri AB'deki farklı eğilimleri de yansıtır. AB'de bir mevzuatın hayata geçmesi için öncelikle Komisyon tarafından öneride bulunulmalıdır. Komisyon öneri getirmeden önce yeşil kitaplar yayınlamak AB çapında tartışma başlatır, sonrasında gelen önerileri derleyerek Avrupa Konseyi'nin onayını aldıklarında eylem planına dönüşen beyaz kitaplar yayınlar (Başaran, 2004: 29). Komisyon ayrıca AB'de enformasyon toplumu projesinin 'sahiplenicisidir' (Törenli: 2004: 197). Konuya ilişkin olarak Komisyon tüm AB'nin önceliklerini yansıttığı gibi üye ülkelerle teması sayesinde ulusal dinamikleri dikkate alır, üyelerin eşgüdümünü sağlar (Henten vd, 1996: 178; Preston, 2003: 34). Komisyon üyesi Martin Bangemann'ın başkanlık ettiği Üst Düzey Uzmanlar Grubu'nca (ÜDUG) hazırlanan *Bangemann Raporu* burada istisnadır; Komisyonca hazırlanmayan belge 1990'larda AB'nin 'İncil'i hâline gelerek (Preston, 2003: 40) Komisyon metinlerine dayanak oluşturması nedeniyle incelenmiştir.

Çalışmanın 1990'larla sınırlandırılması AB'nin enformasyon toplumuna geçişi bu dönemde gündeminin tepesine yerleştirmesi ve hararetli tartışmaların ardından günümüzü biçimlendiren pek çok eylemin kararını alması nedeniyledir. Enformasyon toplumu anlamlandırmaya dair söylemsel mücadelenin AB'de 1990'ların sonunda büyük ölçüde sonuçlandığı, belli bir anlam çerçevesinin oluşturulduğu, bunun toplumsal kaygılardan çok piyasaya öncelik tanıyan bugünkü yapının kurulmasında etkili olduğu söylenebilir (Michalis, 2007: 139).

Böylesi sınırlandırılmış bir çalışmanın üreteceği bilgi sınırlı olacaktır. Ancak bu, toplumsal gerçekliği parçalayarak incelemenin gereğidir. AB'nin ve 1990'larda benimsediği piyasa merkezli enformasyon toplumu politikalarının günümüzün küresel kapitalizmiyle uyumlu nitelikleri göz önüne alınarak buradan üretilen bilginin daha genel çıkarımlara kapı aralayabileceği düşünülmüş-

tür. Diğer yandan enformasyon toplumu gibi baskın bir söylemi farklı düzeylerde ele almak mümkünken, söylemin politika belgelerine yansımaya bakmak da konuyu sınırlandırmak açısından yanlış değildir. Fairclough'un (1995: 208-209) söylem çözümlemesinde metinlerin önemine ilişkin söylediklerinden yola çıkarak politika belgelerini toplumsal eylemin bir türü olarak görmek, toplumsal çıkarlarca biçimlendirildikleri gibi düzenlemelere gerekçe olarak toplumsal gerçekliği etkilediklerini belirtmek, toplumsal süreçleri yansıttıklarını ve birer kanıt olarak değerlendirebileceklerini vurgulamak, buradan hareketle yapılacak çözümlemelerin eleştirel farkındalığa zemin hazırlayacağını öne sürmek mümkündür. Bununla birlikte toplumsal gerçekliğin daha kapsamlı bir bilgisini edinmek için politika belgelerini veri olarak çözümlemeyi toplumsal pratiklere yönelik başka düzeylerdeki çözümlemelerle tamamlamak gerekir. Fakat bu gereklilik başka çalışmaların konusu olarak görülmüştür.

Kuramsal tartışma da belli kıstaslar doğrultusunda daraltılmıştır. 1970'lerde enformasyon toplumunu müjdeleyen kuramcılar içinde üç isme – Daniel Bell, Alvin Toffler ve Marshall McLuhan'a odaklanılmıştır. Yetkin bir akademisyen olan Bell, kapsamlı ampirik veriler sunarak enformasyon toplumuna ilişkin sofistike çalışmalardan birine imza atmıştır (Webster, 2006: 32-33). Toffler ve McLuhan ise enformasyon toplumu savını popülerleştirmiş ve geniş kitleler arasında kabul görmesini sağlamışlardır.³ Bu isimlere dayanarak enformasyon toplumu savının ortaya çıkışını ve toplumsal dönüşüme dair bir anlamlandırma çerçevesi olarak yaygınlaşmasını irdeledikten sonra Castells'e odaklanacağız. Castells, 1990'lara dair bir sorgulama için en uygun odaklardandır; 1996-1998 yıllarında basılan üç ciltlik *Enformasyon Çağı* başlıklı çalışması Bell'inkinden geri kalmayan bir yetkinlikte olduğu gibi bu üçlemenin onlarca dile çevrilmesiyle Castells günümüzün başlıca düşünürlerinden biri hüviyetini kazanır, medyada görüşleri sıkça dile getirilir (Webster, 2006: 98). Bir kuramın eleştirisine en güçlü temsilcisinden başlamanın daha üretken olacağını belirten Garnham (1998: 98) da çözümlemesinin odağına Castells'i yerleştirir. Prey'in (2014) tercihi de aynı yöndedir. BM ve AB'de enformasyon toplumu politikalarının belirlenmesine aktif biçimde katılan Castells'in, Bell ve McLuhan'ın görüşlerine ilişkin bir sürekliliği yansıttığı belirtilir (Garnham, 1998: 102, 117; Garnham, 2004: 97; Webster, 2006: 105, 119-121).

AB belgelerine yansıdığı hâliyle enformasyon toplumu söyleminin öne çıkardığı insan tasavvurunu çözümlemeyi amaçlayan bu çalışma beş bölümden oluşmaktadır. İlk olarak söylem, toplum ve insan ilişkisine dair kısa bir tartışma yürüttükten sonra ikinci bölümde yine kısaca kapitalizmin 1970'lerden itibaren

³ Toffler'in 1970 tarihli *Şok [Future Shock]* isimli eseri 50'den fazla ülkede, 15 milyon kopyadan fazla basılmıştır (alvintoffler.net, 2014a). Toffler'in eserleri dünyanın önde gelen gazetelerince tavsiye edilmiştir (alvintoffler.net, 2014b). Yeni bir toplum vurgusunu 1960'larda dile getiren McLuhan ise 1970'lerde guru ilan edilir ve medyada sıkça boy gösterir.

geçirdiği dönüşümler ele alınacaktır. Üçüncü bölümde enformasyon toplumu söyleminin üstünde yükseldiği bilgi temelini sunan kuramların gelişimi ve bunlara yönelik eleştiriler irdelenecektir. Ardından söyleminin politika süreçlerine etkisi değerlendirilecektir. Son bölümdeyse AB belgelerinin çözümlemesi yer almaktadır.

Söylem, Toplum ve İnsan

Marx ve Engels (1988/1848: 209), “Bugüne kadar varolan tüm toplumların tarihi, sınıf mücadelelerinin tarihidir” derler. Tarihin motoru sınıf mücadelesi olsa da, mücadelenin cephelerini insanlar oluşturur (Ollman, 1975: ix). Sınıf mücadelesindeki insanlar yaşadıkları toplumları dönüştürürken, kendileri de yeni etkinlik ve ilişkilerin içine çekilerek dönüşürler ki, Marx’ın (1988/1930: 113) “Dünya tarihi denilen şeyin bütünü, insan emeği yoluyla insanın yaratılmasından başka bir şey değildir” ifadesini buna yormak gerekir. Sayers (2008/1998: 22) de kapitalizmin ortaya çıkışı ve dönüşümüne bağlı olarak toplumsal koşulları değişen insanların yaşadıkları toplumu dönüştürerek yeniden ürettiğini belirtir. Yani, “toplum insanın gerçekleşme aracı olduğu kadar, insan da toplumun gerçekleşme aracıdır” (Eroğul, 2007: 4-5). İnsan-toplum ilişkisini böyle diyalektik biçimde değerlendirince, yapısalcılar gibi insanı önceden hazırlanmış kalıplara giren bir varlık olarak görmenin ve davranışçılar gibi insanı toplumsal alana kendi hür bilinciyle katılan bağımsız biri olarak kavramanın yanlışlığı anlaşılır (Eroğul, 2007: 6-7).

Söylem burada önemlidir; insanların anlamlandırmaları ve eylemleriyle toplumsal dönüşümleri nasıl mümkün kıldıklarını gösterir. Söylem, dilin gerçekliği birebir yansıtan, tarih ve toplumdan kopuk, yansız bir ayna olarak değil de, toplumsal mücadele sürecinde belli çıkarlar doğrultusunda belirlenmiş bir pratik olarak kavranmasına denk düşer. Dilin hiçbir surette toplumdan harici olamayacak toplumsal kullanımdaki halidir (Fairclough, 1995: 73, 131; Fairclough, 1996: 17, 20, 22). Toplumsal mücadele ve iktidar ilişkileri doğrultusunda belli bir perspektiften bilgi ve deneyimlere işaret eden söylem, eylem için gerekli toplumsal kuralları sunup, eylemin çerçevesini belirleyerek, kendisini belirleyen toplumsal koşulları etkiler, maddi gerçekliğe müdahalede bulunur. Yani, söz konusu olan daima sözcüklerin anlamından fazlasıdır; insanların toplumu yeniden üreten veya dönüştüren eylemlerine gerekçe olan anlamlandırmalarıdır. Mücadele ve iktidar ilişkileri sabit kalamayacağından, söylemi statik bir yapıdan ziyade dinamik bir süreç olarak algılamak, tarihsel olarak yeri ve rolünün değiştiğini görmek gerekir (Fairclough, 1995: 89, 135-136; Fairclough, 1996: 22).

İnsanların robotlar gibi karşı çıkmadan hep aynı şekilde hareket etmedikleri de görülmelidir. Söylem, insanlara eylemlerinin çerçevesini çizen anlamları sunsa da, nesnel dünyadaki söylemsel olmayan maddi unsurların belirleyiciliği

ve toplumsal mücadele sürecinde muhalif söylemlerin varlığı dikkate alındığında insanların illa belli bir söylem doğrultusunda düşünüp hareket edeceklerini söyleyemeyiz. Fairclough (1995: 75-82, 91-111; 1996: 77-108), Gramsci'ye atıfla egemenler getirdikleri anlamları benimseterek diğer sınıfları eşitsiz düzene kendi rızalarıyla dâhil etseler bile hegemonya tesisinin zorlu bir süreç olduğunu, hep geçici olarak tesis edildiğini ve değişen koşullara göre yenilenmesi gerektiğini belirtir.

Yani insanların sırf belli bir söylem doğrultusunda eylediklerini iddia edemeyiz. Ancak egemen söylemleri yadsımak hata olur. Muktedirlerce yapılan düzenlemeler belli söylemlere dayanmaktadır ve bunlar insanların yaşamlarını değiştirmektedir. Kapitalist toplumdaki eşitsiz güç ilişkilerine bakınca, toplumsal gerçekliği birebir biçimlendirmeseler bile enformasyon toplumu gibi egemen söylemler dikkatlice çözümlenmelidir.

Kapitalizmin Yeniden Yapılandırılması

1945'ten sonra kapitalizmin tarihine altın harflerle yazılan kesintisiz ekonomik büyüme dönemi 1970'lerde biter. Fabrikalarda Taylorizm ve Fordizm'in hâkim kılınmasıyla kitlesel üretilen malların, Keynesçi Refah Devleti politikalarıyla garantilenen kitlesel taleple tüketildiği döngü üstünde yükselen dönemin bitişi ve krizin sebeplerine dair farklı kuramsal perspektiflerden farklı açıklamalar yapılır (Taymaz, 1993).

Krizle birlikte ulusal sınırlar dâhilinde devletin garantilediği talep kaybolup, kitlesel üretim-kitlesel tüketim döngüsü sonlanınca, şirketler küresel piyasadaki belirsiz ve değişken talebe göre üretime başlarlar. Piyasayı yakından izlemek, talepteki değişimleri hızla saptayarak üretimi anında uyarlamak belirleyici olur. Hizmetler sektörü ve teknoloji bu süreçte öne çıkar ki, bunu kabaca beş başlıkta ele alabiliriz; *i*) Her kıtadan enformasyon aktarımı ve işlenmesine imkân veren EİT'ler ve telekomünikasyon hizmetleri, faaliyetleri küreselleşen ve karmaşıklaşan şirketler için stratejik hâle gelir; *ii*) Üretimi hızla ayarlayabilmek için otomasyon üretim sistemleri, yazılım ve teknoloji hizmetleri önem kazanır; *iii*) Her türlü talebe yanıt verebilmek ve talep yaratmak adına ürün yelpazesi genişletilirken, tasarım, paketleme, pazarlama ve reklam hizmetleri öne çıkar; *iv*) Üretimin arkasındaki – bankacılık, sigortacılık ve lojistik gibi – hizmetler de koşut olarak küreselleşir; *v*) Kamu hizmetleri – özellikle iletişim – kâr açlığı çeken sermayeye özelleştirmeler ve serbestleştirmeler yoluyla bakir birikim alanları olarak sunulur.

Enformasyon tabanlı faaliyetler ve hizmetler sektörü sermaye için yaşamsal olunca, büyük şirketlerin baskısına maruz kalan ABD yönetimi, 1980'de uluslararası ticaret rejimi içine sokularak hizmetler sektörünün uluslararası planda gü-

vence altına alınmasını talep eder (Geray, 2003: 63, 65; Geray, 2005: 41, 43).⁴ 1986'da başlayan ve 1993'te sonuçlanan Uruguay Yuvarlak Masa Toplantıları sonunda Dünya Ticaret Örgütü kurulur, Ticaretle İlişkili Fikri Mülkiyet Hakları (TRIPS) metni ve Hizmet Ticareti Genel Anlaşması (GATS) imzalanır.⁵

Kitlesel üretim-kitlesel tüketim döngüsüyle sağlanan bolluk, üretim hattındaki vasıfsız, rutin ve yabancılaştırıcı işi yapan işçilerin, üretim katlanırken işyan etmelerini önlemek için güçlü sendikalar çevresinde örgütlenerek toplu sözleşme yoluyla yüksek ücretler elde etmesiyle mümkün oluyordu (Holloway, 2006: 368; Koch, 2006: 26-27). Fakat küresel piyasada rekabetçi olabilmek adına üretim emeğin ucuz olduğu Üçüncü Dünya'daki taşeronlara kaydırılır. Emeği diğer üretim faktörleri gibi talebe göre ayarlamak isteyen şirketler ayrıca sendikaları bastırarak 'esnek üretime' yönelirler; işçilerden kendi işleri yanında başka işleri yapmaları (işlevsel esneklik), işin yoğunluğuna göre fazla veya az çalışmaları, işten çıkarmaya direnmemeleri (sayısal esneklik), ücretlerin kâra göre ayarlanmasını kabul etmeleri (ücret esnekliği) beklenir (Taymaz, 1993: 33). Es-kiden şirket birimlerince sağlanan hukuk, muhasebe, planlama ve pazarlama gibi hizmetlerin artık taşeronlara havale edilmesi emeğin esnek kullanımı ve hizmetler ticaretinin diğer boyutudur.

1960'larda "modern kapitalizmin temelini devlet planlaması" olduğu sıkça söylenirken, krizle birlikte devletin ekonomiden çekilmesini isteyen neo-liberalizm hâkim konuma gelir ki, Refah Devleti yükünden kurtulan sermayenin daha fazla yaptırım yapacağı, üretimin artacağı, yeni iş sahaları açılacağı ve refahın sağlanacağı öne sürülür (Keyder, 1981: 18-29).

Enformasyon Toplumu Söyleminin Gelişimi ve Eleştirisi

Söylemi toplumsal mücadele sürecinde toplumsal gerçekliğin belli bir perspektiften anlamlandırılması olarak tanımlayınca, enformasyon toplumunu söylemle ilişkilendirmemek zordur. 1950'lerden itibaren enformasyonun/bilginin kapitalist toplumlardaki önemine işaret edilmektedir ve kapitalizmin yeniden yapılandırılmasıyla birlikte vurgu artmıştır.⁶ Ancak buna dayanarak bazı kuramcılarca yeni bir toplumun doğuşunun öne sürülmesi egemen söylemlerin gelişiminde

⁴ Sanayide rekabet gücünü kaybeden ABD (Keyder, 1981: 31-32), hizmetler ticaretinde sürekli fazla verdiği gibi hizmetler sektöründe yüksek bir büyümeye de sahiptir (Comor, 1997: 204-205; Geray, 2003: 70-71; Geray, 2005: 44-45).

⁵ GATS uluslararası planda serbestleşmeye konu olacak hizmetleri 12 ana hizmet sektörü ve 160 alt sektörden oluşan geniş bir yelpazede tanımlar (Kıyan ve Yüksel, 2011: 28). Korsanlığı engelleyen TRIPS, telif haklı ürünlerin ihracatından önemli gelir elde eden ABD'nin sorunlarına çare olmaktadır (Comor, 1997: 196; Straubhaar vd., 2012: 456).

⁶ Fritz Machlup, bilgi ekonomisinin 1958'de ABD'nin gayrisafi milli hâsılasına (GSMH) yüzde 29'luk katkı yaptığını ve çalışanların yüzde 31'inin burada istihdam edildiğini belirtir (Başaran, 2005b: 237; Godin, 2008: 4, 20). Machlup, 1970'lerdeki enformasyon ekonomisi çalışmalarını etkiler ki, bu dönemde Marc Uri Porat'ın ismi öne çıkar.

sosyal bilimlerin seferber edilmesinin tipik örneği olarak görülebilir.⁷ Bu kuramcılar çözümlemenin zorunlu uğrağıdırılar çünkü enformasyon toplumu söylemine üzerinde yükseldiği bilgi temelini sunarlar. Garnham (1998: 98) “hâkim paradigma” hâline gelen enformasyon toplumu kuramlarıyla hem bilim, hem de ideoloji olarak hesaplaşmak gerektiğini belirtir. Söz konusu olan bir kuramın mevcut tarihsel moment ve toplumsal yapıyı anlamlandırmanın ötesinde değişim için de seferber edilen bir model olarak öne çıkması ve iktidar sahipleri için favori ideolojiye dönüşmesidir (Garnham, 1998: 98; Garnham, 2001: 1). Garnham (1998: 97), enformasyon toplumu kuramlarındaki iletişim nosyonunun hücre düzeyinden küresel topluma kadar tüm insan hayatını açıklamakta kullanıldığını söylerken, Prey (2014: 257) de ‘ağların’ araştırılmasının yeni bir süper-bilim ve “her şeyin kuramına dair başlıca aday” olarak görüldüğünü söyler. Mosco (2004: 51), Newton’un tariflediği evrenin büyük bir saate benzetilmesinde olduğu gibi günümüzde de evren modeli olarak bilgisayarın öne çıktığını belirtir.

Enformasyon toplumu kuramlarının tarihsel seyrinde iki dönem dikkat çeker. Ampujo ve Koivisto (2014), Bell ve Castells’i kıyaslayarak bu dönemleri çözümlerler. Bell, 1973’te *Sanayi Sonrası Toplumun Gelişi*’ni yayınladığında Keynes’in etkisindedir, devletin piyasayı denetlediği bir kapitalizmi savunmaktadır ve daha radikal toplumsal dönüşümleri gereksiz bulmaktadır (Ampujo ve Koivisto, 2014: 449-452). Refah Devleti’nin geniş güvenceler sunduğu yıllarda toplumsal sınıflar arasında belli bir uzlaşma yakalanmıştır ki, Bell buna dayanarak 1960’ta *İdeolojinin Sonu*’nu yayınlamıştır. 1960’lardaki yeni toplum tanımlamalarında (Beniger, 1986: 2-5) emek-sermaye çatışmasını aşan yeni bir kapitalizm vurguları da bu kapsamda değerlendirilmelidir. Ancak kapitalizmin krizi ve yeniden yapılandırılmayla birlikte enformasyon toplumu giderek neo-liberalizme eklenir ki, bunu zamanla Bell’in akademik ihtiyatını bırakmasında ve Castells’de görürüz. Frank da EİT’lerin “piyasa popülizminin cephaneliğindeki en güçlü sembolik silah” olduğunu, özellikle internetin “piyasa popülizminin ilkelere bir tür kozmik onaylama” sunduğunu söyler (Fisher, 2010a: 234).

Enformasyon Toplumu Kuramlarının İlk Dönemi

Bu dönemdeki kuramcılara göre teknolojik gelişme ve üretimin rasyonelleşmesiyle az sayıda işçi tüm topluma bolca yetecek mal üretebilmektedir ve bu durum sanayiden hizmetler sektörüne doğru istihdam kayışına neden olmaktadır ki, bunun Sanayi Devrimi sırasındaki tarımdan fabrikalara doğru kayıştan geri

⁷ Foucault, sosyal bilimlerin kapitalizmin ihtiyaçları doğrultusunda geliştiklerini, toplumu yönlendirmeye yarayan ‘yönetim teknolojileri’ işlevi gördüklerini, ürettikleri bilgilerin insanları belli konulara yerleştiren söylemlere dayanak sağladığını vurgular (Hall, 1997: 49; Tekelioğlu, 1999: 47; Atayurt, 2003: 8).

kalır yanı yoktur (Bell, 1973: 124-128; Toffler, 1981a/1980: 32-34; Toffler, 1981b/1970: 19-20).⁸

Hizmetler sektöründekilerin işi enformasyon işlemektir. Sanayi toplumunun mal üretim toplumu olması gibi yeni toplumun da enformasyon toplumu olduğunu söyleyen Bell'e (1973: 467) göre bürokratlar, doktorlar, öğretmenler, araştırmacılar, reklamcılar enformasyon üstünde çalışmaktadır (1973: 116, 127-128; 1999/1976: 219). Sanayi üretimi bile enformasyona tabidir çünkü büyük şirketler ürün geliştirme ve üretim sürecini yönlendirmeye meşgul olduklarından aslında enformasyon işlemektedirler.⁹ EİT'lerin multimedya, uzaktan alışveriş, veri depolama gibi yeni hizmet alanları açmalarına bakarak "bacalı sanayilerden pazarlama ve enformasyon ekonomilerine kayıştan" bahsedilir (McLuhan ve Powers, 2001/1989: 139, 147). Sanayinin rasyonelleşmesi ve yeni hizmetlerden sağlanan refahın aktarılmasıyla eğitim, sağlık ve eğlence hizmetleri de herkes için ulaşılabilir olmaktadır (Webster, 2006: 40-41, 51).

Enformasyonun zenginlik kaynağı olarak görülmesine (Bell, 1999/1976: 217; Bell, 2009/1980: 85) yol açan değişim, mülkiyet, iktidar ve sömürüyü sonlandırmaktadır. Enformasyon işlemek bilfiil üretimden önemliyken, üretim araçlarının mülkiyeti tartışma dışıdır (Bell, 1973: 294; Toffler, 1981b/1970: 187; McLuhan ve Powers, 2001/1989: 219). Mülkiyet sahipleri yerine toplumu artık enformasyonun bir türü olan kuramsal bilgiyle donanmış uzmanlar yönlendirmektedir. Kuramsal bilgiyle alınan kararlar, belli çıkarların değil, nesnel doğruların ifadesi olduğundan karşı çıkmak anlamsızdır; iktidarın yerini yönetim almıştır (Bell, 1973: 34-35, 43, 51-52, 99-100, 362). Uzmanların planlamaları ve ekonomik faaliyetlerin verisine EİT'lerle ulaşabilmek, piyasanın belirsizliklerini/aşırılıklarını törpülemektedir; ekonomi siyasete tabi olmuştur (Bell, 1973: 64-65, 297-298; McLuhan ve Powers, 2001/1989: 153-156). Koşulların hızlı değişimi karşısında hızla enformasyon işlemek yaşamsalken, iş yerlerinde hiyerarşi ve kurallarda direktmek yerine çalışanların inisiyatif almasına izin verilmelidir (Toffler, 1981b/1970: 121-125; McLuhan, 2009/1960: 27). Enformasyon işleyenler akılcı ve yaratıcı görevler icra ettiklerinden kendilerini de geliştirmektedirler (McLuhan, 1964: 58; Toffler, 1981b/1970: 335). Bu yüzden sömürülen işçilerden bahsetmek zorlaşmaktadır.

⁸ Bell (1973: 129-132), ABD'de 20'inci yüzyıl başında 10 çalışandan üçünün hizmetler sektöründe olduğunu, sanayi ve hizmetlerdeki istihdamın 1950'lerde eşitlendiğini, 1968'de geldiğindeyse 10 çalışandan altısının hizmetler sektöründe çalıştığını belirtir. Toffler (1981a/1980: 251), ABD'de nüfusun yüzde 9'una denk 20 milyon işçinin 220 milyon kişi için mal ürettiğini, geri kalan 65 milyon işçininse hizmetler sektöründe çalıştığını yazar.

⁹ Neyin, nerede, ne kadar üreteceğini kararlaştırmaya çalışan şirketler için enformasyon yaşamsaldır (McLuhan, 2009/1960: 28). McLuhan (1964: 356), şirketlerin örgütlenmeleri anlatırken "Her ne kadar otomatize fabrika sürekli girdi ve çıktılar yüzünden bir ağaç gibi olsa da, bu gerektiğinde meşeden akça ağaca ya da cevize dönüşebilen bir ağaçtır" der.

Enformasyon işlendikçe artan bir kaynak olduğundan (Bell, 1999/1976: 217, 220) saklamak gereksizdir. Böylece insanlar ilkel çağlardaki besin toplayıcıları gibi “bilgi toplayıcılarına” dönüşecek, eşitlik sağlanacaktır (McLuhan, 1964: 358; McLuhan ve Powers, 2001/1989: 153). Uzak yerlerde yaşayanlar, engelliler ve kadınlar gibi sanayi toplumlarında toplumsal faaliyetlere katılımı zorlananlar, EİT’lerin istenilen yer ve zamanda katılım imkânı sunmasıyla konumlarını iyileştireceklerdir (Bell, 1999/1976: 219; Toffler, 1981a/1980: 395; McLuhan ve Powers, 2001/1989: 192). Herkesin bu teknolojiler sayesinde sesini kolayca başkalarına ve yöneticilere duyurabilmesi demokrasiyi güçlendirecektir (Toffler, 1981b/1970: 236; McLuhan ve Powers, 2001/1989: 141-142, 193). Enformasyon işlemeye yönelik EİT yatırımları sanayi yatırımlarına kıyasla çok daha ucuz olduğundan Üçüncü Dünya da geri kalmışlıktan kurtulabilecektir (Toffler, 1981a/1980: 396, 403; McLuhan ve Powers, 2001/1989: 167).

Kapitalizmin yeniden yapılandırılmasıyla üretimin ve tüketimin küreselleşmesine, EİT’lerin gelişmesine ve yaygınlaşmasına, enformasyon yoğun işlerin genişlemesine tanık olan insanlar için enformasyon toplumunun doğuşu bir savdan öte gerçeğin kendisi gibi görünür. Başta yeni toplumun en önemli özelliği olarak kuramsal bilgiyi gösteren ve EİT’leri yardımcı bir rolde gören Bell bile sonradan kuramsal bilgiyi EİT’lerin gelişimiyle ve teknolojinin toplumun her sektörüne uygulanma potansiyeliyle özdeşleştirmeye başlar, bilginin işlenmesi ve iletilmesi arasındaki ayrımı yıkıp enformasyon toplumunu doğurmanın bilgisayar ile telekomünikasyonun yöndeşmesi olduğunu savunur (Kumar, 2004/1995: 15, 23). Ayrıca Bell (1973: 483; 1999/1976: 213) başlarda sanayi sonrası toplumun analitik bir araç olduğunu, belirli ve somut bir toplumu tarif etmediğini söylese de, medya “sanayi sonrası toplumu” doğmakta olan dünyanın doğru bir tasviri olarak görür. Bell de bilgisayarların ve enformasyon işlemlerinin yaygınlık kazanması sonucunda ihtiyatı bırakır ve başlarda yaptığının aksine 1980’lerden itibaren “enformasyon devriminden” bahseder (Webster, 2006: 32). Ekonomiyi siyasete tabi kılan kuramsal bilgiden bahsetmek artık zorlaşır. Ampujo ve Koivisto (2014), neo-liberalizmin hâkim olduğu enformasyon toplumu kuramlarının ikinci döneminde siyasetin piyasaya tabi olduğunu vurgularlar ve bu döneme dair başlıca figür olarak Castells’i incelerler.

Enformasyon Toplumu Kuramlarının İkinci Dönemi

Castells (2001/1996: 17, 20-21), enformasyonun tarihteki diğer toplumlarda da önemli olduğunu, bu yüzden enformasyon toplumu tanımlamasının günümüzü anlamak için doğru olmadığını belirtir ve ‘enformasyonel toplum’ kavramına başvurur ki, sanayi toplumunun yerini alan bu toplumda “verimliliğin ve gücün ana kaynağı enformasyonun işlenmesi, yaratılması ve aktarımıdır” ve bu da “tarihsel olarak bu dönemde ortaya çıkan teknolojik gelişmelerin ürünüdür”. Ardından enformasyonel toplumun başlıca özelliklerinden birinin “temel yapıla-

rında gözlemlenen ağ oluşturma mantığı” olduğunu söyleyerek ‘ağ toplumu’ kavramını da kullanır. Sonrasında ağ toplumunun enformasyonel toplumunu tam açıklamadığını belirterek, üçlemesinin üst başlığını *Enformasyon Çağı* olarak seçtiğini aktarır.

“Merkezinde enformasyon teknolojileri bulunan teknolojik bir devrim artan bir hızda toplumun maddi temellerini yeniden şekillendiriyor” diyen Castells (2001/1996: 1), ‘üretim biçimi-gelişme biçimi’ ayrımına giderek (2001/1996: 14-18) yeni bir topluma rağmen kapitalizmin devamını vurgular. Üretim biçimi – kapitalizm ve devletçilik farkında olduğu üzere – artideğerin edinilmesi ve kullanılmasına dairdir. Gelişme biçimi ise artideğerin yaratıldığı verimliliğin niteliğine, üretimin teknik düzenlemelerine ilişkindir. Endüstriyel gelişme biçiminde verimliliğin kaynağı yeni enerji biçimleri ve enerji kullanımının merkezileştirilmesiyken, enformasyonel gelişme biçiminde enformasyondur. Yeni bir gelişme biçimi olsa da, kapitalist üretim biçimi Castells’in (2001/1996: 502) ifadesiyle ‘şimdilik’ varlığını sürdürmektedir ve kâr güdüsü, özel mülkiyet, piyasa anlayışı hâlâ başat konumdadır.

Castells’e (2001/1996: 500) göre ağ morfolojisi belirleyicidir. İktidar da ağlarda şekillenmektedir; şartların hep değiştiği ‘değişken coğrafyaya’ sahip ağlarda gerekli anda gerekli bağlantıları kurarak akışları düzenleyen çeviriciler günümüzdeki en güçlü toplumsal kesimdir (Castells, 2001/1996: 123, 502, 505). Ancak “ağın mantığı ağdaki iktidardan daha güçlüdür” (Castells, 2001/1996: 500). Bu nedenle nihai iktidar aslında ağın kendisindedir (Ampujo ve Koivisto, 2014: 454). Çeviricilerin gücü de ağa uyumlarından kaynaklanırken, günümüzde mülkiyetin öneminden bahsetmek ya da hâkim konumdaki belli bir kapitalist sınıfa işaret etmek mümkün olmadığı gibi ancak ağlardaki akışlarda vücut bulan meçhul [faceless] bir kolektif kapitalizmden bahsedilebilir (Castells, 2001/1996: 504-505). Castells’in “insan aklının tarihte ilk kez doğrudan bir üretim gücü hâline geldiğini” belirtmesi (2001/1996: 31) ve “enformasyon teknolojisinin kullanılmasının iş sürecinde insan beyninin girdisini önemli ölçüde artırdığı” yönündeki tespiti (2001/1996: 257) de mülkiyet ve iktidarı başka bir eksene oturarak sınıf mücadelesinin altını oyar.

Yeni dönemin başlıca ekonomik ajanı ‘ağ şirketi’, başlıca siyasi ajanıysa ‘ağ devletidir’. Değişen koşullara uyum adına şirketler özerk hareket eden ademi-merkezi birimlere ayrılmıştır ve bunlar duruma göre şirketin farklı birimleri ya da farklı şirketler ve taşeronlarla ilişkiye geçerek ağ kurmaktadır (Castells, 2001/1996: 187-188, 214). Castells (2001/1996: 176-179, 255-266, 502) değişimin hızı yüzünden ağ kuran şirketler çokuluslu olsalar bile hiyerarşilerin yıkıldığını, EİT’lerle enformasyon işleyenlerin özerklik kazandığını belirtir. EİT’ler çalışanların özgür bırakılmalarını dayatmaktadır çünkü tam potansiyellerinin kullanımı ancak böyle mümkündür (Castells, 2001/1996: 257). Diğer

yandan ağlarla iç içe geçmiş günümüz dünyasında sorunlar çok taraflıyken, egemen devletlerin tek başına çözüm üretmeleri imkânsızlaşmış ve süper güç ABD bile bunu başaramamıştır (Castells, 2004/1997: 344-355). Küresel planda tek bir devlet olmasa da Castells (2004/1997: xvii, 356-364) ulus devletler, uluslararası ve ulus-üstü kurumlar, bölgesel ve yerel hükümetler, sivil toplum kuruluşları (STK) arasındaki etkileşim ağlarından müteşekkil ağ devletinden bahseder, ulus devletinin kendisini fazlasıyla aşan ağ yapısındaki önemli bağlantı noktalarından biri hâline geldiğini belirtir. Ağ şirketi gibi ağ devleti de koşullara göre değişirken, STK'lar esneklikleri sayesinde daha iyi uyum göstermektedir (Castells, 2004/1997: 330).

Castells'e (2001/1996: 134) göre zenginlik üreten ağlara dâhil olanlar için gidişat olumludur ama dışarıda kalanları yokluk ve istikrarsızlık beklemektedir. Bu durum "akışların uzamı" kavramıyla aktarılır (Castells, 2001/1996: 407-459; Castells ve Ince, 2006: 63-67). New York veya Londra gibi kapitalizmin merkezlerindeki enformasyonel emek ile Üçüncü Dünya'nın büyük şehirlerindeki seçkinler ağlar üzerinde akışların uzamını paylaşırlar. Bunlar benzer eğitime ve yaşam biçimlerine sahip ve birbirleriyle sürekli temas içinde insanlar olsalar da, yanı başlarında aynı kenti paylaştıkları vasıfsız ve yoksul kesimlerle – 'mekânların uzamına' takılı kalanlarla – etkileşimleri sınırlıdır (Castells, 2001/1996: 506). Ağın dışında kalan 'kara deliklerden' bahseden Castells (2001/1996: 2), bu iki kesim arasındaki çatışmayı vurgular. Alternatifi sefalet olduğundan enformasyon toplumu Castells için de zorunluluktur. Sovyetler Birliği gibi dev bir sanayi gücü bile enformasyonelizme uyum sağlayamayınca batmıştır (Castells, 2001/1996: 13).

Ağın mantığını ve uyum için esnekliği vurgulayan Castells'in devleti hiyerarşik bir iktidar merkezi olarak gördüğü, totalitarizm ve şiddetle ilişkilendirdiği, küreselleşmeyle çözüldüğünü düşündüğü belirtilir (Ampujo ve Koivisto, 2014: 454-455). Castells (2001/1996: 210-215), "yaratıcı yıkımların" öneminden bahsederken, teknik yenilik getirenlerin (Apple ve Microsoft'un kurucuları gibi), yeniliğe yatırım yapan girişim sermayesi sahiplerinin, tekniği sınırlamalara takılmadan kullanan hackerların onun güzünde yeni toplumun kahramanları olduğu öne sürülür (Ampujo ve Koivisto, 2014: 455-456). Enformasyon toplumu kuramlarının bu döneminde devletin ve düzenlemelerin ayak bağı olduğu, yaratıcılığı öldürdüğü vurgulanır (Ampujo ve Koivisto, 2014: 458).

Enformasyon Toplumunun Söylemsel Eleştirisi

Piyasanın konuma dair farklılığı bir kenara bırakırsak, ilk dönemdeki kuramcılar ile Castells, enformasyonun merkezîyeti, teknolojinin dönüştürücü gücü, hızlı değişimler ve uyum sağlama gereği, işteki hiyerarşilerin yıkılması, enformasyon işleyen vasıflı emeğin toplumu yönlendirmesi, mülkiyet ve iktidarın belirsizleşmesi noktasında aynı çizgidedirler. Ancak yeni bir toplumu savlayan bu

isimlere toplumsal gerçekliği yanlış yorumladıklarına dair ciddi eleştiriler getirilir ki, bunları kabaca üç başlık altında ele alabiliriz.

Birincisi toplumsal dönüşümün kökeninde teknolojiyi görmeleri nedeniyle teknolojik belirleyiciliğe düşmekle eleştirilirler (Üşür, 1997: 305; Durdağ, 2014: 27). İkincisi hizmetler sektörünü sağlıklı kavrayamadıkları ve sanayiyle sistematik bağına göremedikleri öne sürülür. Hizmetler sektörü gelişse de bu alandakilerin çoğu tüketimden ziyade sanayi üretimiyle ilişkili hizmetlerde istihdam edildiği gibi iş gücündeki kayış da sanayiden değil, tarımdan hizmetler sektörünü doğrudur (Hamelink, 1991/1986: 15; Garnham, 2004: 99; Webster, 2006, 47, 50). Hizmetler sektöründeki işlerin çoğunun enformasyon işlemekle alakası olmadığı, restoranda çalışmak veya veri girmekte olduğu gibi rutin ve vasıfsız işler olduğu da belirtilir, enformasyon işleyen beyaz yakalıların da taylorizasyondan muzdarip olduğu aktarılır (Kumar, 2004/1995: 33-34, 40-41; Garnham, 2001: 4). Enformasyon işleyen emeğin yeni olmadığı, petrokimya ve eczacılık gibi sanayilerin de bilgi/enformasyon yoğun olduğu hatırlatılır (Webster, 2006: 116-117). Üçüncüsü iktidarı, eşitsizliği ve özgürleşimi yanlış kavramakla suçlanırlar. Patent ve fikri mülkiyeti hesaba katınca enformasyon herkes için ulaşılabilir olmadığı gibi enformasyon işlemenin uzmanlık ve gelişmiş beceriler yanında çeşitli donanımları da gerektirmesi bu durumu perçinler (Hamelink, 1991/1986: 16-17). Kuramsal bilginin iktidarla ilişkili gelişebileceğini düşündüğümüzde iktidarın aşılması savı güdük kalır. Teknoloji yayıncılığı kolaylaştırırsa da insanların seslerini çıkarmasını engelleyen yapısal sorunlar vardır (Hamelink, 1991/1986: 16-17). İnsanların enformasyon kirliliğine maruz kalmaları da ihtimal dâhilindedir (Kaplan, 1991: 5). Ağın morfolojisine ve ağdaki iktidara dair savlarsa kapitalizmin yeniden yapılandırılmasını öznesizleştirmektedir ki, ağda etkin anonim şirketlerin kapitalist sınıfın ortadan kalktığı anlamına gelmediği, bunların yöneticileri arasında ortak ilişkiler ve çıkarlar olduğu, yönetici kesimlerin iyi eğitim alma imkânına sahip mülkiyet sahipleri arasından çıktığı belirtilir (Garnham, 1998: 110; Webster, 2006: 118-119).

Enformasyon toplumunun söylemsel eleştirisiyse iki düzeyde gerçekleşir. İki dile getirdiğimiz eleştiriler ve ampirik kanıtların ortaya koyularak enformasyon toplumu savının gerçekliği yansıtmaktan çok bir söylem/ideoloji/mit olduğunun vurgulanmasıdır. Enformasyon toplumunu ideoloji (1998), mit (2001) ve söylem (2004) olarak tanımlayan Garnham'ın yaptığı budur. Garnham'a (1998: 103-104; 106, 110; 2001: 4; 2004: 101-103) göre Castells'in iddiasının aksine EİT'lerin verimi artırdığına dair veri yoktur; ABD'de yakalanan verimlilikse dönemseldir ve 1950'lerdeki uzun büyüme rakamlarını ancak yakalamaktadır; olası bir artıştan en çok fayda sağlaması gereken enformasyon işçilerinin çalışma saatleri azalmak yerine artmaktadır; bol ücretleri ve işçi-işveren ilişkilerinin değişimini gösteren veri yoktur... Enformasyon toplumuna geçişte en ileri aş-

mada görülen ABD'deki emek piyasasında başlıca atılım sağlık sektörü çalışanları ve kamyon şoförlerine ilişkindir. Malların küresel ticareti de 1914'teki seviyesine ancak ulaşabilmiştir. Bu yüzden Garnham (2001: 4) EİT'lerin yeni bir toplum yarattığı savının 'aldatıcı' olduğunu, bir 'propaganda dalgasının' bulunduğunu belirtir, uzun vadeli yapı ve süreçleri vurgular (1998: 118). Garnham (2004: 94-95), 1990'larda internet sektöründe yaşanan patlamayı "irrasyonel coşkuyla" şişen bir balon olarak görür, şirketlerin şuursuzca yatırım yaptıklarını ifade eder ki, bu durum ona göre enformasyon toplumu söyleminin yapı sökülümünü gerekli kılan bir başka nedendir.

Kaplan (1991) ve Hamelink'in (1991/1986) tavrı benzerdir. 'Enformasyon çağı' nitelemesinin illüzyon olduğunu belirten Kaplan, insanların yaşamlarının düzelmediğini, okuma-yazma oranlarının artmadığını ama Batılı güçlerin ve Üçüncü Dünya'daki seçkinlerin etkinliklerini artırdıklarını belirtir. Hamelink (1991/1986: 13-14, 20-21) de "enformasyon toplumunun önceki tarihsel evrelerin mantıksal devamı olarak düşünülmesi" gerektiğini belirttikten sonra yeni bir toplum vurgusunun ekonomik, siyasi ve kültürel düzeylerde kapitalist tahakkümü yeniden tesis ettiğini söyler. EİT'lerin kapitalist üretim biçimini hâkim kılarak sonsuzlaştırma çabalarının 'kusursuz araçları' olduğunu, tek bir kültürün dünya çapında başat hâle geldiğini vurgular. Enformasyon toplumunu bir "mit" olarak tanımlayan Hamelink, "Mit, bize dünyanın nasıl olması gerektiğini bildirerek, ne tür davranışların arzulandığını gösteren ahlâki ilkeler sunar ve ne tür eylemlerin reddedilebileceğini açıklar" diyerek konunun insana dair boyutuna değinir.

Söylemsel eleştirinin ikinci düzeyine Mosco (2004) ve Fisher'i (2010a; 2010b) örnek gösterebiliriz. İkisi de enformasyon toplumunun gerçekliği çarpıtan bir söylem olduğunu ispatlamak yerine bunu baştan kabul ederler ve söylemin görünümünü ve kapitalizmdeki yerini tartışırlar. Enformasyon akan siberuzamı bir mit olarak inceleyen Mosco'ya (2004: 3, 10-16) göre mitin yanlışlığını göstermeye çalışmak modern bir ayartma ve sınırlı bir yaklaşım olduğu gibi EİT'lerin ve siberuzamın maddi niteliklerine odaklanan, siyasi ve ekonomik düzenlemeleri inceleyen çalışmalar tek yanlı bir bakıştan muzdariptir. Bu yüzden siberuzamı teknolojik ve siyasi olduğu kadar mitik (söylensel) bir uzam olarak görür, buradaki iletişimin teknolojik ve siyasi pratikler kadar mitik ve kültürel pratikler yarattığını ve onlarca yaratıldığını belirtir (Mosco, 2004: 10).

Mitler, belli bir perspektiften bakmayı sağlayarak hayatımızı anlamlı kılarlarken, insanların çözülmesi zor toplumsal çelişkilerle başa çıkmasına yardımcı olurlar (Mosco, 2004: 13-15, 28). Bu noktada teknolojinin yeri önemlidir. EİT'lerden önce demiryolları, telgraf, elektrik, radyo, nükleer enerji ve kablolu televizyon ilk çıktıkları dönemde daha iyi bir toplumun araçları olarak mitik bir konuma yerleştirilirler (Mosco, 2004: 1, 22, 27). Diğer yandan zenginlik kayna-

ğına ilişkin kıtlığın ortadan kalkmasını ve herkes için bolluğu vaat eden enformasyon toplumu mitini tarihsel-toplumsal bağlamına oturtmaya çalışmak bir açıdan boş bir uğraştır çünkü dünyayı böyle anlamlandırınca yeni toplumun öncesindeki her şeyin tarih öncesi olduğunu görürüz (Mosco, 2004: 35). Buna göre tarih boyunca siyaseti ve ekonomiyi belirleyen kıt kaynaklara ve iktidara ilişkin mücadele eskide kalmıştır ve yeni toplum bu ölçütlerle değerlendirilemeyecek niteliktedir. Dolayısıyla enformasyon toplumu savı siyasetin, tarihin ve toplumsal olanın içini boşaltır ve insan özne görmezden gelir. Toplumsal dönüşüm mit tarafından teknolojinin getirdiği durdurulamaz ve kaçınılamaz bir süreç olarak çerçevelenir ki, insana düşen uyum sağlamaktır (Mosco, 2004: 36-37).

Mosco (2004: 3-5, 25-26) 1990'lardaki internet 'balonunu' mit perspektifinden ele alarak, insanların her türlü çözümleme ve veriyi görmezden gelerek internet şirketlerine yatırım yaptıklarını, şirket ismine eklenen '.com' ifadesinin piyasa uzlaşmalarının ötesine geçen bir güç verdiğine inandıklarını belirtir. Sanki ekonominin kaynak kıtlığına ilişkin yasaları miadını doldurmuş ve yeni bir fizikten geri kalmayan yeni bilimsel yasalar keşfedilmiştir. Sonuçta 2000'de balon patlayınca teknoloji hisselerinin değer kaybı yüzde 90'ları bulur.

Fisher (2010a: 231-232) moderniteyle birlikte bilim ve teknolojinin kapitalizmin ve devletin ihtiyaçlarına koşulması sonucunda teknolojinin siyasal düzenin meşrulaştırılmasında merkezi bir rol oynadığını vurgular. Bir 'dine' ya da 'mite' dönüşen teknoloji, toplumsal sorunların çözümünün anahtarı olarak öne çıkar, diğer toplumsal alanların inceleneyeceği ve üzerinde çalışılacağı ölçüte dönüşür, "hem amaç hem de araç" olur. Fisher'in (2010a: 232) ifadesiyle "teknoloji toplumun sadece maddi altyapısı olmakla kalmamış, aynı zamanda gerçek anlamda onun toplumsal ve ideolojik modeline dönüşmüştür".

Habermas piyasanın iç işleyişine dayanan bir meşrulaştırmadan sonra Refah Devleti'yle birlikte siyasi bir meşrulaştırmanın hâkim olduğunu, siyasetin rolünün amaçlara ulaşmak için teknik araçların bulunmasına indirgenliğini, siyasi meseleleri teknik mevzular gibi yansıtan bir teknoloji söyleminin baskın çıktığını, bunun gerilimler ve çatışmaların aşılması için siyasetin alanının daraltılmasına işaret ettiğini, teknik dilin araçsal akılcılığının siyasal alanı sömürgeleştirdiğini belirtir (Fisher, 2010a: 232).¹⁰ 20'inci yüzyılın son çeyreğindeki gelişmelerle birlikte kapitalist tahakküm ilişkilerinin yeniden tesisini meşrulaştıran yeni bir teknoloji söylemi olarak 'sayısal söylem' öne çıkmıştır ki, bu noktada söylemi, ortaya çıkan maddi koşulların sonradan meşrulaştırılması kapsamında ele almak yerine koşulların ortaya çıkışını mümkün kılan ve kolaylaştıran bir rolde değerlendirmek gerekir (Fisher, 2010a: 234, 244).

¹⁰ Mandel (1976: 501-503) de "teknolojinin her şeye kadir olduğuna dair inancın geç kapitalizmde burjuva ideolojisinin özgün bir biçimi olduğunu" belirtir, "sanayi sonrası toplum" görüşünü bununla ilişkilendirir.

Sayısal söylem Fordizm'in sebep olduğu güçlüklerin aşılmasını vurgularken yeni iktidar yapılanmalarını meşrulaştırır (Fisher, 2010: 236, 242). Fordist dönemde rutin işi yaparken yabancılaşan insanların artık teknoloji sayesinde daha tatminkâr, hiyerarşiden uzak, yaratıcı işler yaptıkları vurgulanır ve yeni kapitalizmin esneklik, uyum, geçicilik, anlık olma gibi vurguları kişisel özgürleşimle ilişkilendirilir (Fisher, 2010a: 236-240, 244). Kapitalizmin ağ teknolojisiyle bütünleşmesinin kapitalizmin yabancılaştırıcı unsurlarının aşılmasını müjdelediği ilan edilirken, sömürünün devamlılığı ve şiddetlenmesi doğallaştırılır (Fisher, 2010a: 235).

Fisher (2010b) sayısal söylemin toplumsal plandaki dolaşımını *Wired* dergisine bakarak da inceler. 1990'lar kurulan *Wired* EİT'ler ve dönüştürücü etkilerine odaklanan yayınlarıyla öne çıkar. Enformasyon toplumunu söylemsel düzeyde çözümleyince başka söylemlerle eklemlenmesini incelemek mümkündür ki, Goodwin ve Spittle'in (2002) sıkça atıf alan çalışmaları bu yöndedir. AB enformasyon toplumu politikalarının biçimlenmesindeki söylemsel unsurları çözümleyen iki araştırmacı dört ana söylemin etkinliğine dikkat çekerler; bunlar *i*) fırsat/tehdit ikilemi; *ii*) teknolojik belirleyicilik; *iii*) piyasanın hâkimiyeti; *iv*) vatan-şirketçi karşıtlığı şeklindedir.

Söylemin Politika Süreçlerine Yansıması

1990'larda akademi, medya ve sanayideki 'itibarlı' kişiler yeni bir devrimden konuşurken, siyasetçiler kayıtsız kalamamış ve pek çok ülkede enformasyon toplumu politikaları hazırlanmıştır (Goodwin ve Spittle, 2002: 226; Henten vd., 1996: 177; Başaran, 2004). Servaes (2003: 12, 18, 27), büyük anlatıların 'buharlaştığı' bu dönemde enformasyon toplumunun en yeni ve en etkin büyük anlatıya dönüştüğünü belirtir. Garnham (1998: 98) enformasyon toplumunun – özellikle AB'de – her politikayı haklılaştıran bir slogan olarak kullanıldığını vurgular. Enformasyon toplumu bu dönemde AB için iktisadi ve siyasi bütünleşme perspektifinin göbeğine oturur, ortak pazardan sonraki en önemli ortak hedefe dönüşür (Michalis, 2007: 153). Ayrıca gelişmiş ülkeler farklı uluslararası platformlarda enformasyon toplumunun amaç belenmesini sağlamaya ve karşıt anlamlandırmaları bastırmaya çalışırlar (Başaran, 2004; Geray ve Başaran-Özdemir, 2011).

Enformasyon toplumu kavramsallaştırmasındaki farklılaşmaya koşut olarak 20'inci yüzyılın son çeyreğindeki enformasyon toplumu politikaları da iki döneme ayrılabilir. Birinci dönem, enformasyon toplumu kuramlarının serpilmesini izleyerek 1970'lerin sonunda başlarken, ikinci dönem 1990'ları kapsar ve ABD Başkan Yardımcı Al Gore'un 1993'te *Ulusal Enformasyon Altyapısı: Eylem Gündemi* başlıklı raporu yayınlamasıyla başlar (Ducatel vd., 2000: 2-6; Başaran, 2004: 9-15). İlk dönemde Japonya'da *Fifth Generation Computing Initiative*, *Wired Cities* ve *HDTV* programları hazırlanırken, teknoloji alanında ABD ve

Japonya'nın gerisinde kaldığını hisseden AB, 1980'lerde *ESPRIT* ve *RACE* gibi ar-ge programlarıyla açığı kapatmaya çalışır. AB ülkeleri kendi başlarına da girişimlerde bulunurlar; Danimarka ve Almanya'da genişbant erişim planları yapılır. Bu girişimlerden en önemlisi 1978'de Fransa'da hazırlanan *Toplumun Enformatizasyonu* raporu (diğer adıyla *Nora-Minc Raporu*) ve bunu izleyen Minitel'i yaygınlaştırma çabalarıdır. Raporda bilgisayarlar ve telekomünikasyonun yöndeşmesinin yeni bir ekonomi yarattığı, hizmetler sektörünün öne çıktığı ve yüksek kârlar vaat ettiği iddia edilir. Yöndeşmenin demokrasinin güçlenmesi olanağı yarattığı belirtilir.

Ampujo ve Koivisto (2014: 452), *Nora-Minc Raporu*'nda enformasyon toplumunun örgütlenmesinde "egemen devletin" planlamadan sorumlu olduğunu belirtirler. Bu yüzden Bell'in raporun İngilizce tercümesine yazdığı girişte Fransızları överken, ABD'deki piyasa merkezli yaklaşımdan ve "bütüncül bir ulusal politika" yokluğundan yakındığını aktarırlar. Başaran'ın (2004: 10) yanı sıra Ducatel ve arkadaşları (2000: 2-3) da Avrupa'da kamunun öne çıktığını, Fransızların neo-merkantilist bir yaklaşım sergilediklerini belirtirken, Britanya ve ABD'de önceliğin piyasaya tanındığını vurgularlar. Bu yüzden telekomünikasyon alanının serbestleştirilmesine, British Telecom ve American Telegraph and Telephone Company'nin özelleştirilmesine, rekabetin artırılmasına çalıştıklarını aktarırlar. Öncülüğün piyasaya verilmesi nedeniyle Britanya ve ABD'de bütünlüklü bir siyasi program yoktur. Yine de Britanya'da 1979'da sanayi ve enformasyon teknolojisi bakanlığı kurulur ve 1982 yılı "Enformasyon Teknolojileri Yılı" ilan edilir (Ducatel vd, 2000: 2).

AB liderleriye Kasım 1979'daki toplantılarında sosyo-ekonomik sorunlarına yanıt olarak enformasyon toplumunu destekleme kararı alırlar (Michalis, 2007: 102). Aynı yıl AB Komisyonu'nun *Yeni Enformasyon Teknolojisinin Meydan Okuması Karşısında Avrupa Toplumu: Komisyon'un Yanıtı* belgesi yayınlanır. AB'nin 1983'te kurduğu Enformasyon Teknolojisi ve Telekomünikasyon Görev Gücü'ye 1986'da 13'üncü Genel Müdürlüğe dönüşür (Garnham, 1997: 325). Michalis (2007: 106-107), AB'nin bu dönemdeki politikalarının Fransızların neo-merkantilist yaklaşımından etkilendiğini, Avrupa'nın uluslararası rekabette güçlü olmadığını düşünen Fransızların Avrupalı firmaların kapalı bir pazarda serpillmeleri gerektiğine inandıklarını yazar. AB ise Avrupalı hükümetlerin ulusal şampiyonlarını korumalarının işe yaramadığını, üye ülkelerin küçük ve parçalı pazarlarının teknoloji gelişimi için gerekli kârı sağlayamadığını, hayatta kalabilmek için ortak ama korunaklı bir telekomünikasyon pazarı oluşturmak gerektiğini düşünmektedir. Bu nedenle *ESPRIT* ve *RACE* gibi ar-ge destek programlarını devreye sokular, GSM gibi Avrupa çapında ağlar oluşturulması benimsenir, *HDTV*'deki gibi korumacı standartlar konular ve oluşturul-

lan ortak pazar sayesinde ulusal şampiyonlar Avrupalı şampiyonlara dönüşerek dünyaya açılırlar (Michalis, 2007: 108-110, 129-130).

Enformasyon toplumu politikalarının ikinci döneminde ABD’de yine piyasanın öncülüğüne ve rekabeti sağlamaya dayanan yaklaşım baskındır ama farklı olarak bu dönemde çok daha geniş bir devlet desteği vardır (Ducatel vd., 2000: 4-5). Devletin teknolojik gelişmelere destek vererek ve gerekli düzenlemeleri yaparak özel sektörün önünü açması söz konusudur ki, aynı yaklaşım AB’de de benimsenir.

1990’ların başında AB yine işsizlik ve büyümeye dair sorunlar nedeniyle ABD ve Japonya’nın gerisinde kalmaktan korkmaktadır (EC, 1993: 1d, 2-4, 40; EC, 1995: 1; EC, 1996a: 2, 12-15). Çözüm yine enformasyon toplumunda bulunur. “Enformasyon dünya ekonomisinin bağımlı olduğu ana kaynak” denir (EC, 1997a: 12), ekonomik başarının enformasyon işlemek ve iletmekten geçtiği vurgulanır (EC, 1993: 3, 60-61, 104, 107). EİT’lerin büyümeyi teşvik ettiği, rekabet gücünü artırdığı, yeni fırsatlar ve istihdam olanakları yarattığına değinilir (EC, 1993: 104-105; EC, 1994: 1; EC, 1996a: 12-13). AB, gerekli adımları attığında ekonomik ve toplumsal sorunları aşacak, müreffeh bir geleceğe kavuşacaktır. (EC, 1996a: 1, 23; EC, 1996b: 8, 11; ÜDUG, 1994: 6). Aksi hâlde ‘ekonomik yıkım’ kendisini beklemektedir; enformasyon toplumuna ilk girenler ödülleri kaparken, geçişi savsaklayanlar 10 yıla kalmadan yatırım ve istihdamda düşüşle karşılaşacaktır (ÜDUG, 1994: 6, 8). Bu nedenle ABD ve Japonya, enformasyon altyapıları ve hizmetlerine yatırım yaparak geçişi hızlandırırken (EC, 1993: 21, 29, 107-108; ÜDUG, 1994: 10, 24), AB’de işler yavaş ilerlemektedir (EC, 1993: 63, 113; EC, 1997a: 9-10).

Öncelikle piyasa güçlerinin serbest bırakılması gerekmektedir. Enformasyon toplumunu kurma görevini özel sektöre veren AB, kamunun rolünü şirketlerin önünü açmakla sınırlandırır (EC, 1993: 109; EC 1994: 1, 2, 8; EC, 1997a: 9; ÜDUG, 1994: 35, 40). Eski düzenlemelerin hükümsüz kaldığı, rekabeti sağlayacak “açık ve şeffaf” yeni düzenlemelerin gerektiği vurgulanır (EC, 1993: 23, 49, 52, 71, 104-105; EC, 1996b: 2-5; ÜDUG, 1994: 12). Özellikle vurgulanansa telekomünikasyon sektörünün serbestleştirilmesidir. Telekomünikasyondaki serbestleşmenin “enformasyon toplumuna yönelişin göbeğinde” yer aldığı (EC, 1996a: 22), bunun “tek başına enformasyon toplumundaki piyasa güçlerini serbest bırakabileceği” belirtilir (EC, 1993: 109).

Kuram metinlerine benzer biçimde AB belgelerinde sanayi üretiminin devredilmesinden ve kalan sınırlı sanayi faaliyetinin de enformasyon üstünde yükseldiğinden bahsedilir (EC; 1993: 3; EC, 1996a: 1a, 6). Keza, AB dönüşümün sebebi olarak teknolojiyi görür ve Sanayi Devrimi’yle kıyaslanabilecek yeni bir devrimden bahseder (EC, 1993: 20, 104; EC, 1994: 1; EC, 1996a: 1; EC, 1996d: 3; ÜDUG, 1994: 5). Enformasyon toplumunu piyasanın önünün açılmasıyla va-

rılacak bir hedef olarak gören AB, devletin ekonomiden çekilmesini, özelleştirme ve serbestleştirmelere hız verilmesini ister, bunu yapan ülkelerde hızlı büyüyen pazarlara ve düşen tüketici fiyatlarına kavuşulduğunu vurgular (ÜDUG, 1994: 4, 16). Enformasyon toplumu sadece müreffeh ve sorunsuz bir toplumla değil, piyasanın gayet iyi işlediği ve kaynakları optimum dağıttığı bir toplumla özdeşleştirilir. Bununla birlikte enformasyon toplumu daha eşit ve demokratik olacaktır. Toplumsal uyumun güçleneceği, insanların toplumsal ve ekonomik hayata katılımının artacağı (EC, 1996a: 2, 23), kültürel çeşitliliğin güçleneceği ve herkesin sesini duyurabileceği (EC, 1993: 108; EC, 1996b: 10-11; ÜDUG, 1994: 6), siyasete katılım artıracacağı (EC, 1996a: 24), kamu hizmetlerinin etkin ve şeffaf olacağı (EC, 1996b: 10; EC, 1997a: 4) öne sürülür.

Enformasyon Toplumunda İnsan

Toplumsal faaliyetlerin farklılaştığı yeni bir topluma işaret etmek, insanın yeni niteliklerle birlikte tasavvurunu beraberinde getirir ki, kuram metinlerinde ve politika belgelerinde bunu görürüz. AB belgelerini çözümlmeden önce kısaca kuram metinlerine bakarsak, tarihin en eğitilmiş/bilgili insanını görürüz çünkü hızla enformasyon işleyebilmek için bu elzemdir. Üniversite mezunlarının sayısı artarken (Bell, 1973: 216-217, 234-239), karar alıcılar bunlar arasından çıkmaktadır. İş yerinde enformasyon işlemenin kendisi de bir eğitimidir (McLuhan, 1964: 58). Eğitilmiş ve inisiyatif alan çalışanlar şirketler için vazgeçilmezdir (Castells, 2001/1996: 257). Belirttiğimiz üzere hiyerarşilerin yıkılmasıyla insanlar işleri üzerinde denetim kazanmıştır.

Hızlı değişimler karşısında insanın güçlü bir uyum yetisine sahip olması gerekmektedir. Formel eğitimde edinilen vasıflara dayanarak bir ömür boyu aynı işte çalışmak imkânsızlaşmış, kısa dönemli sözleşmelerle ve proje bazlı işlerde istihdam edilen insanların emek piyasasında tutunabilmeleri için kendilerini geliştirmeleri ve sürekli yeni koşullara uygun yeni vasıflar edinmeleri şart olmuştur ki, bu yüzden hayat boyu eğitim vurgulanır (Toffler, 1981a/1980: 327; Toffler, 1981b/1970: 99-102, 340-346; Castells, 2001/1996: 261, 280-296).

Esneklikleri sayesinde uyum göstererek “doğal seleksiyondan” ayakta kalarak çıkmış insanlardan oluşan bir toplum söz konusudur. İlk dönem kuramcılar uyum sağlamayanları görmezden gelirlerken sadece McLuhan ve Powers (2001/1989: 186) bu insanları ‘var olmayan kişiler’ olarak nitelendirirler. Castells’in akışların uzamı üstünde yükselen yeni toplumunda da insanlar esnek ve güçlüdür ama mekânların uzamında sefalet içinde yaşayanlara da değinilir. Bu iki kesim arasındaki çatışmayı vurgulayan Castells ağın içindeki çatışmayı görmemekle eleştirilir (Prey, 2014). Sennett (2009: 72) ise feragat edebilme ve yerleşik bir gerçekliği terk edebilme kapasitesine sahip bir insandan bahseder ama bunu sağlam ilişkiler kurmaktan aciz ve duruma göre bükülen biri olarak eleştirir.

Siyasi ve kültürel planda çoğulculuk hâkim olacaktır. EİT'lerle herkesin kendini ifade edebilmesi sayesinde 'alt kültür patlaması' yaşanacağı, sanayi toplumundaki sınıfsal aidiyetlerin aşınacağı belirtilir ve bu özgürleşim olarak görülür (Toffler, 1981b/1970: 238, 252, 256; McLuhan ve Powers, 2001/1989: 141-142). Farklı toplumsal kesimlerin (öğrenciler, yoksullar, azınlıklar vs...) kendi taleplerinin peşinde koşacağını belirten Bell'e (1973: 128, 159) benzer biçimde Castells (2004/1997: 426) kitle partilerine kıyasla kendi ajandası olan toplumsal hareketlerin önem kazanmasından bahseder, emeğin parçalandığını ve işçilerin bireyselleştiğini belirtir (2001/1996: 506). Farklı grupların talepleri doğrultusunda kitle kültürünün yerini çeşitlilik alacaktır ki, teknoloji buna imkân tanımaktadır (McLuhan ve Powers, 2001/1986: 141-142; Castells, 2001/1996: 365-371). Castells (2001/1996: 403-406) McLuhan'a benzer biçimde kültürün teknolojiyle dolayımına değinmekte, insanların dünyayı algılayışını ve siyasetin biçimlenmesini etkileyen bir 'gerçek sanallık kültüründen' bahsetmektedir. Buna göre yeni teknolojilerin yaygınlaşmasıyla deneyimlerin mesajlarla aktarılması yerine mesajlar deneyim hâline gelmiştir. Gerçeklik mesajların aktığı ağlarda biçimlenmektedir ki, internet örneğinde görüldüğü üzere ağlarda çoğulculuk vardır.

Farklılıkları ve sanallığı vurgulayan kültür anlayışı, iş yaşamında da baskındır. Castells (2001/1996: 214-215), ağ şirketindeki farklı birimleri biraraya getiren bir kültür olarak 'enformasyonun ruhuna' değinir ve bunun geçiciliğe dayandığını, parçalı deneyimleri içerdiğini, çok yönlü ve sanal olduğunu belirtir. Zira ağın ve şirketinin durumunun değişmesiyle her şey değişmektedir. Bu yüzden 'yaratıcı yıkımlar' artık daha baskındır.

AB Enformasyon Toplumu Politika Belgelerinde İnsan

Derhal enformasyon toplumuna geçmeyi amaçlayan AB, 1990'ların ikinci yarısında konunun toplumsal boyutlarını daha fazla dile getirir (Kaitatzi-Whitlock, 2000: 54-56; Servaes, 2003: 12-13). Zira altyapı yatırımları ve düzenlemelere ağırlık vermesine karşın istediği karşılıklı alamamış, enformasyon tabanlı yeni ürün ve hizmetlere yönelik talebi yaratamamıştır. 1996'dan itibaren "umutlarına ve endişelerine daha iyi yanıt vererek, insanı enformasyon toplumu politikasının merkezine koymak öncelik" kabul edilir (1996b: 1, EC, 1996d: 4-5) ve 'Önce İnsan' anlayışı belgelerin başlığına çıkar (EC, 1996a; EC, 1997b).¹¹ Artık 'toplumsal kabul görmesi' enformasyon toplumuna geçiş açısından kilit önemde görülmektedir (EC, 1996d: 3; Törenli, 2004: 198) ve insanların istihdam, eğitim ve uyumu sorgulanmaktadır. Törenli (2004: 198, 200) 2000 yılından sonraki belgelerde "insan mühendisliğine yönelişten" bahseder. Ancak Preston (2003) AB'deki değişimin retorik düzeyde kaldığını, toplumsal boyutun daha fazla

¹¹ "Enformasyon toplumu insanlar için olmalı, enformasyonun gücünü serbest bırakmak amacıyla insanlar için ve insanlar tarafından kullanılmalı" denir (EC, 1996a: 2, 23).

vurgulanmasına rağmen altyapı yatırımları ve piyasa yanlısı düzenlemelere öncelik tanınmasının sürdüğünü, mali kaynakların bu alanlara ayrıldığını belirtir.

Yeni İş Örgütlenmesinde İnsan

1990'ların ilk yarısında iş örgütlenmesindeki derin dönüşüme dikkat çeken AB (EC, 1993: 20; ÜDUG, 1994: 7-8, 9), 1996'da kapsamlı bir *Yeşil Kitap* hazırlayarak yeni dönemin başarılı iş örgütlenmesi olarak 'esnek şirkete' değinir;

Şirketler, basit işler gerçekleştirilen hiyerarşik ve karmaşık örgütlerden, karmaşık işleri olan daha az hiyerarşik, daha ademimerkeziyetçi ve ağ yönelimli örgütlenmelere doğru dönüşüm geçirmektedir. Yeni esnek şirket merkezi bir noktadan yönetilen petrol tankerinden ziyade aynı yönde ilerleyen küçük teknelerden oluşan bir filo olarak betimlenebilir (EC, 1996a: 7).

Esneklik, ademimerkeziyetleşme, ağ tabanlı şirketler ve taşeronlaşma başka yerlerde de belirtilir (EC, 1993: 8; EC, 1995: 6). Esnek şirketlerde çalışmanın eskinin büyük ve hantal şirketlerine kıyasla daha farklı bir iş ritmi ve kültürü gerektirdiği aktarılır; statik işlev tabanlı vasıflar, geleneksel yönetim modelleri ve teknikleri demode olmuştur ve "esneklik, güven, taahhüt ve değişimi öngörme ve yönetme yetisi" öne çıkmıştır (EC, 1996a: 6).

AB, sürekli değişime dikkat çekerek, talep edilen vasıflar ve işlevlerin farklılaştığını, yıllarca aynı işi yapmanın imkânsızlaştığını vurgulamaktadır. Ayrıca, Taylorizm ve Fordizm bitmiş, insanlar işleri üzerinde denetim sahibi olmaya başlamışlardır (EC, 1993: 68, 178; EC, 1995: 37). Böylelikle iş rutinden sıyrılarak, entelektüel bir nitelik kazanmıştır (EC, 1995: 6) ki, bunun sonucunda verimlilik arttığı gibi insanlar işlerinden daha fazla tatmin olmaktadır (EC, 1996a: 1).

Dönüşümün tamamen olumlu yönde olmadığı şöyle aktarılır;

"Yeni teknolojilerin ikili etkileri var. Bir yandan üretim sürecinde insan unsurunun rolünü önemli ölçüde artırırken, diğer yandan işçileri iş örgütlenmesindeki değişikliklerden daha fazla zarar görebilir hâle getirmektedirler çünkü işçiler karmaşık bir ağı içindeki yalnız bireyledir (EC, 1995: 6)."

Sanayi toplumunun 'demir kafesi' kalkmış ama insanlar bu kez 'esnek bir kafese' girmiştir. Enformasyon toplumunda "insanlar giderek artan çeşitlilikte fiziksel nesne, toplumsal durum, coğrafi ve kültürel bağlamla karşı karşıya kalacakları" gibi "farklı yorumlamalara ve kısmi çözümlere açık bölük pörçük ve eksik enformasyon yığınıyla uğraşmak zorunda kalacaklardır" (EC, 1995: 9). Dolayısıyla tüm bileşenlerin farkında olmak ve doğruyu bulmak kolay değildir. Yine de insanlardan değişimi izlemeleri, anlamaları ve yönetmeleri istenir (EC, 1995: 9).

AB, farklı belgelerde farklı vasıflara vurgu yapar. Esnek, hareketli, dilsel yetenekleri olan, Avrupa'nın avantajlarını kullanabilecek insanlar istediği gibi

(EC, 1993: 164), yaratıcılığa, yeni fikirlere, hızlı iletişim kurma ve ekip çalışmasında bulunma yetilerine sahip insanlar da arzulamaktadır (EC, 1995: 13, 37; EC, 1996b: 5). Özellikle vurgulanansa yeni teknolojilere hâkimiyet ve bilgisayar okuryazarlığıdır (EC, 1995: 13; EC, 1996a: 16; EC, 1996c: 18; EC, 1997a:11). Buna karşın AB’de ‘iki vitesli emek pazarı’ sorunu vardır; demode olan eski vasıflardan bolca varken, talep edilen yeni vasıfları taşıyanlar bulunmamaktadır (EC, 1993: 138, 140, 146; EC, 1996a: 2, 16). Çare, enformasyon toplumunun getireceklerini öngörerek, insan kaynaklarına yatırım yapmak, insan sermayesini güçlendirmektir (EC, 1993: 137, 155; EC, 1996a: 2, 10; EC, 1997b: 14-15). “Tüm ülkeler EİT donanımı satın alabilir ve kullanabilir ama mal ve hizmetlerin üretimi giderek bilgi tabanlı olacağından bir ülkenin uzun vadede başarısını belirleyen unsur halkının bilgisi ve EİT’leri kullanabilmesi yetisi olacaktır” (EC, 1996a: 23).

AB, EİT’lerle bağlantılı yeni hizmetlerin istihdam yaratacağını sıkça ifade eder (EC, 1993: 21, 121; EC, 1996a: 13-14; EC, 1996d: 2, 10; EC, 1997b:13). İleri teknoloji kullanan ülkelerde ve şirketlerde istihdamın azalmadığı, aksine kullanmayanlara kıyasla olumlu olduğu belirtilir (EC, 1993: 105, EC, 1996a: 13). Teknoloji nedeniyle kaybedilecek işler vasıfsız ve istenmeyen türdendir (EC, 1996a: 13).

Güvenceyi Piyasada Bulmak

Enformasyon toplumu insanı, aynı vasa dayanarak yıllarca aynı işi yapamayacağından sürekli kendini geliştirmesi, yeni vasıflar edinmesi gerekmektedir. AB açıkça “insanların hayatları boyunca dört ya da beş kez iş alanlarını değiştirmek zorunda kalacaklarını” belirttiği gibi (EC, 1993: 140), “işler tehlikede” [jobs are at stake] diyerek (EC, 1996c: 5) kendini geliştirmeyenleri işsizliğe mahkûm etmektedir.

Bu açıdan bakınca Refah Devleti döneminden kalma iş güvencesi ve sosyal güvenlik anlayışı, AB’nin ayağına dolanan engellere dönüşür. AB, işsizlik sorununun kökeninde eskiden kalma düzenlemeleri ve insanların buna dayanarak yanlış davranışlar geliştirmelerini görür. “Yeni bir başlangıç için yeni vasıflar sunmak yerine işsizlerin çoğuna genellikle gelir yardımı sağlandığından, işsizlik uzun dönemli işsizliğe ve toplumsal dışlanmaya dönüşmüştür” (EC, 1996a: 15). Yani, tembellik için para ödenen insanların tembelliğe alıştıkları ima edilmektedir. Oysa AB “uzun süreli işsizlik ve vasıf kaybından muzdarip 9 milyon kişi ve uzun dönemli işsizliğe ilerleyen daha milyonlarca yerine okuryazarlık, hesaplama ve bilgisayar okuryazarlığı geliştirmeye çalışan 9 milyon kişiye sahip olmak” istemektedir (EC, 1996a: 18-19). Bu durum karşısında istihdam politikalarının kapsamlıca gözden geçirilmesi gerekmektedir (EC, 1993: 5, 15). Yeni ihtiyaçlara ve değişime uygun yeni istihdam politikaları işsizlikten “kısmen so-

rumlu olan davranışsal ve yapısal katılımları ortadan kaldıracaktır” (EC, 1993: 18).¹²

Enformasyon toplumu için gerekli vasıfları geliştirmek tüm işsizler için “bir hak ve zorunluluktur” (EC, 1996a: 19). Kamunun cebini boşaltan ama işsizliğe çare olamayan doğrudan yardımların kesilmesi, bunun yerine vasıf edindirme çabalarının desteklenmesi istenir (EC, 1993: 13, 15, 137, 141, 147; EC, 1997a: 12). Dahası AB, sosyal güvenliği toplumsal adaletsizliğin kaynağında görür; çalışanlar korunurken, iş arayanlara ve emek pazarına yeni girenlere köstek olduğu, işsizlerin aleyhine çifte standart yarattığı belirtilir (EC, 1993: 146, 153). Başka bir deyişle AB, toplumsal eşitliği sosyal güvencelerin tirpanlanmasında bulur. Keza, kısmi zamanlı çalışmayı ve süreli sözleşmeleri zorlaştıran toplu sözleşme kuralları ve sisteminin dönüştürülmesi talep edilir (EC, 1993: 146; EC, 1996a: 11; EC, 1997b: 10). Yeni iş örgütlenmesinde işveren olgusunun karmaşıklaştığı, işin mekânının ve zamanının farklılaştığı, ücretlendirme biçimlerinin değiştiği, eskiden net olan tanımların muğlaklaştığı belirtilerek, iş yasalarının demode ve hükümsüz kaldıkları vurgulanır (EC, 1996a: 8-9).

Bütüncül değerlendirdiğimizde, insanın vatandaş olarak belli bir takım haklara (çalışma ve sosyal güvenlik gibi) doğrudan sahip biçimde tasavvur edilmesinin yerine emek piyasasında kendi çıkarını ençoklaştırmak için diğer insanlarla rekabet eden birey tasavvurunun baskın çıktığını görürüz. AB, iş bulmak için insanları kendilerini geliştirmeye zorlayarak işsizliği toplumsal bir sorun olmaktan çıkarmakta ve bireysel bir soruna dönüştürmektedir. Yeni vasıfları gerektiren onca iş olmasına rağmen, insanlar kendilerini geliştirmemişlerse, işsizliklerinden kendileri sorumludurlar.¹³ İnsanlara “eğitim ve öğretimin, gelecekleri ve gelişimleri açısından anahtar konumda olduğu” söylenir (EC, 1995: 2), bu yolda ‘yatırım yapmaları’ istenir (EC, 1995: 25-26).

Değişen şartlara uyum derken piyasanın insan hayatındaki yeri derinleştirilmektedir. Bunu şurada görürüz;

Çalışanlar için güvence kavramının tekil iş yerindeki güvencenin ötesinde istihdam edilebilme ve emek piyasasına dayanan bir güvenceye daha fazla odaklanarak geliştirilmesi ve genişletilmesi gerekiyor. Değişim dâhilinde bir güvenceye odaklanmalı, değişime karşı güvenceye değil (EC, 1996a: 10).

AB, iş güvencesini emek piyasasında istihdam edilebilir konumda olmak diye tanımlarken, insanı olduğu kadar piyasayı da idealize etmekte, piyasanın tökezlemelerini görmemektedir. İnsan kendini geliştirse bile makroekonomik

¹² “Avrupa için hiçbir şey teslimiyet, taahhütten kaçınma ve pasifliği besleyen yapılar ve gelenekleri korumaktan daha tehlikeli olamaz” denir (EC, 1993: 1).

¹³ AB, boş pozisyonların insanların uygun vasıf taşıyamaması nedeniyle doldurulamadığını söyler, iş arayanların yüzde 52’sinin mesleki eğitime sahip olmadığını, yüzde 10’undan azının yeni talepleri karşılamak için vasıf geliştirmeye giriştiğini aktarır (EC, 1997b: 13-14).

dengeler uygun olmadığında yeni bir iş olmayacağından işsizlik sorununun süreceği eleştirisine tatmin edici bir yanıt verememektedir (EC, 1996a: 19).

Hayat Boyu Eğitimin Başat Rolü

Sürekli değişim karşısında uyum sağlamanın yolu hayat boyu eğitimden geçer. “Yarımın dünyasındaki yaşama hazırlık, bilgi ve know-how’ın herkes için bir kerelik edilmesiyle mümkün değildir” diyen AB (EC, 1993: 12), 1996 yılını “Hayat Boyu Eğitim Yılı” ilan eder. AB şöyle demektedir;

Vasıfların dönüşümü ve geliştirilmesindeki asıl zorluk halen emek gücünde yer alanların Enformasyon Toplumunun gereklerine uyum sağlamlarında yatmaktadır. İşgücü içindeki pek çok kişinin Enformasyon Toplumunda daha da zaruri olan hesaplama ve okuryazarlık vasıfları sınırlı olduğu gibi pek çoğunun bilgisayar okuryazarlığı konusunda ne eğitimi ne de öğrenimi söz konusu. Modası geçmiş ve yetersiz mesleki eğitime sahip insanlar yeniden işgücüne dâhil olmakta zorlanıyorlar. Eğitimlerin çoğu gençler için düzenlenmekte, hâlihazırda işgücünde yer alanlar ya da 10, 20 veya 30 yıldır çalışırken işini yeni kaybedenler için değil. Bu insanların çoğuna yeni bir iş çıkana kadar ya da erken emekliliği beklerken sadece gelir yardımı yapılıyor. Ancak eski vasıfları talep eden yeni işler çıkmıyor. Yeni işler yeni vasıflar gerektiriyor. [...]10 yıl içinde bugün kullandığımız teknolojinin yüzde 80’i eskimiş olacak ve yerini yeni, daha gelişmiş teknolojiler alacak. O zamana kadar iş gücünün yüzde 80’i 10 yıldan eski formel eğitim ve öğretim doğrultusunda çalışıyor olacak. Demografik profildeki önemli değişikliklerse ancak zorluğun boyutunun altını çizmeye yarayacak. İşgücü yaşlanmakta teknolojiye giderek gençleşmektedir (EC, 1996a: 16).

AB (EC, 1996b: 5), şirketlerin rekabet gücünün insana yatırımlarına bağlı olduğunu düşünmektedir. Bu yüzden çalışanların eğitimine/öğretimine yapılacak harcamaların işletme maliyeti değil, yatırım olarak görülmesini ister (EC, 1995: 25-26, 49). Toplu sözleşmeler “eğitime/öğretime erişimi ve katılımı genişletmeyi” içerecek şekilde yapılmalı, böylece “işgücünün motivasyonu ve kalitesinin artması” sağlanmalı ve küresel rekabette Avrupalı şirketler öne geçmelidir (EC, 1993: 142). Buna göre çalışanların ve şirketlerin çıkarları kesişmektedir.

Ancak şirketlerin eğitime yatırımı o kadar da kolay değildir ki, AB bunu şöyle ifade eder;

Risk şudur ki, firmalar emek piyasasındaki değişimlere hızlı uyum sağlamak için daha düşük iş güvencesine sahip daha esnek istihdam sözleşmeleri geliştirdikçe ana emek gücüne eğitim yatırımında bulunma fikri güçleneceğine zayıflayabilir. Mesela büyük Japon firmalarının eğitime yatırım yapma eğilimi, eğitimin geri dönüşünün şirket içinde kaldığı hayat boyu istihdam politikasıyla açıklanabilir. Dolayısıyla Avrupa’da esneklik ve iş güvencesizliğinin bir ve aynı şey olmadığını düşünmek gerekiyor (EC, 1996a: 18).

AB’nin buna getirdiği çözüm “şirketlerin kendilerini sürekli değişime ayarlamalarının çekirdek, istikrarlı ve sadık bir emek gücünün işbirliğine bağlı ol-

duğunu” söylemek ve bu çekirdek iş gücüne yatırım yapmayı salık vermektir (EC, 1996a: 18). Dolayısıyla şaşalı ‘insana yatırım’ çağrıları tüm çalışanları değil, seçkin bir grubu kapsamaktadır.

Eğitimin Şekli ve İçeriği

Sürekli değişim karşısında hayat boyu eğitimle yeni vasıflar kazanmanın öne çıkartıldığı toplumda formel eğitim aşınır. Enformasyon toplumunda aranan bazı vasıfların – ekip üyesi olarak çalışabilme ve kalite arayışında olmak gibi – ancak iş ortamında edinilebileceği düşünülür (EC, 1995: 13). İş yerinde vasıf kazanımının önünün açılması istenirken kalfalık/çıraklık sisteminin canlandırılması talep edilir (EC, 1993: 140). Uzaktan eğitim de çalışırken eğitim almayı kolaylaştırıcı bir unsurdur.

Belli bir dönemde edinilmiş vasıfların kanıtı görülen diploma değer kaybeder ve başka vasıf kanıtlama yolları aranır. ‘Kişisel vasıf kartları’ projesi geliştirilir ki, böylece “diploma sahibi olmayan biri de gidip işverenlere teknik çizim, dil, kelime işleme ve tablolaştırmada tasdiklenmiş vasıfları olduğunu gösterebilecek ve kendisine kalifiye sekreter statüsü veren bir kağıt parçasına sahip olmasa da bir araya getirdiği vasıf yelpazesıyla ilgi çekebilecektir” (EC, 1995: 19). AB, her ne kadar diplomanın önemini azaltmak istemediğini söylese de (EC, 1995: 15), ‘kağıt parçası’ demekten geri durmamaktadır.¹⁴

Sürekli değişim karşısında öncelikle insanların belli bir konuyu değil, öğrenmeyi öğrenmesi gerekmektedir (EC, 1993: 139; EC, 1995: 9). Bunun için insanların öncelikle geniş bir bilgi tabanıyla donatılmaları istenir, bunun okuma, yazma, hesaplama ve yabancı dil gibi vasıfların yanında dile, bilime, edebiyata, felsefeye, tekniğe ve pratiğe dair bilgileri kapsadığı vurgulanır (EC, 1993: 139-140; EC, 1995: 9-10, 23, 32). İnsanlar bu temel üzerinde kendi bilgi yığınlarını inşa edeceklerdir ki, “temel bilgi bireyin istihdam edilebilirliğinin üstünde yükseldiği temel” olarak nitelenir, “ekonomik ve emek piyasasına dair değişime uyum sağlamanın ilk unsuru” olarak gösterilir (EC, 1995: 9, 12). Taylorizm ve Fordizm’in mahkûm edildiği, insanların üretim sürecindeki farklı işleri yapmak zorunda kaldığı ve iş hayatında yeni başlangıçlar yapmak zorunda kalacağı bağlama bu tasavvur uymaktadır. Enformasyon toplumundaki yaşamsal “veri işleme sistemlerinin olası en iyi kullanımı” da bu şekilde olacaktır (EC, 1993: 112).

Erişimin Eşitliği

Enformasyon toplumuna geçiş projesiyle sermaye birikiminin önünü açmayı hedefleyen, piyasa güçlerini serbest bırakan düzenlemeler gerçekleştiren AB, insanları da piyasa ilişkilerinin içine yerleştirmektedir. Savunucuları, piyasanın belli bir grubun çıkarına işlemediğini, birbirleriyle rekabet eden bireylerin as-

¹⁴ Bunun yanında diploma programlarının emek piyasası açısından esnek olmadığı ve seçkinler fazlalığı yarattığı belirtilir, gençlere diplomalarının aşırı kalifiye kalmalarına sebep olarak kariyerlerini baltalayabileceği söylenir (EC, 1995: 14).

lında kaynakların optimum kullanımını ve toplumsal faydayı sağladığını belirtirler. Nasıl ki, piyasaya giren herkesin eşit konumda olup olmadığına bakmadan piyasanın kurallarının herkes için aynı olduğu vurgulanarak eşitlikten bahsediliyorsa, enformasyon toplumu belgelerinde de benzer bir tavırla toplumsal eşitlik herkesin erişime sahip olması üzerinden tanımlanır, erişebilen herkesin eşit imkânlarla sahip olup olmadığı sorgulanmaz.

AB'ye göre enformasyon toplumuna geçişe dair “en büyük risk çift katmanlı bir toplum” kurmaktır; bazılarının enformasyon toplumunun getirilerinden yararlanırken, diğerlerinin bunlara erişememesidir (ÜDUG, 1994: 7). Aynı anlayışla şöyle denir;

Teknolojik ilerlemenin getirdiği ekonomik ve toplumsal faydaları gerçekleştirmek ve insanların hayat kalitesini iyileştirmek için Enformasyon Toplumu fırsat eşitliği, herkesin katılımı ve bütünleşmesi ilkeleri üzerinde yükselmelidir. Bu ancak herkes en azından Enformasyon Toplumu'nun sunduğu yeni hizmet ve uygulamalara temel düzeyde erişim sahibi olduğunda mümkün olabilir (EC, 1997b: 2).

Yeni hizmet ve uygulamaların yanında bilgiye ve enformasyona erişime (EC, 1993: 25, 136), özellikle kendini geliştirmek için zaruri olan eğitim ve öğretime vurgu yapılır (EC, 1995: 9, 17, 30). Bu alandaki eşitsizliklerden dert yanılır (EC, 1993: 138). Erişimin sağlanabilmesi amacıyla evrensel hizmetin garanti edilmesi istenir (EC, 1993: 23).

Yeni teknolojilerin mümkün kıldığı uzaktan eğitim ve iş, AB'nin tasavvurunu tamamlar. Erişimleri sağlandığında uzaktan eğitim sayesinde kırsal bölgelerde yaşayanlar ve eve bağımlı kişiler kendilerini geliştirme ve işgücüne katılma imkânına kavuşacaklardır (EC, 1993: 88; ÜDUG, 1994: 26). Aynı anlayışla, AB, uzaktan çalışmanın geliştirilmesini hedef beller (EC, 1993: 23, 25, 88, 111; EC, 1997a: 11; EC, 1997b: 9-10; ÜDUG, 1994: 25). Böylelikle işsizlik azalacak, ekonomik büyüme sağlanacak, toplumsal uyum artacaktır. Uzaktan çalışma sayesinde iş günlerinde mahalleler canlı kalacak, buralardaki toplumsal hayat canlanacak, insanların yerel aidiyeti güçlenecektir (EC, 1996a: 25-26).

İnsanların ailevi ilişkilerinin değişmemesi de zordur. Enformasyon toplumunun gelişi, aile yaşantısı ve iş hayatı arasındaki dengeyi iyileştirmek, cinsiyetler arasındaki eşitliği geliştirmek için bir fırsattır (EC, 1996a: 10, 25; EC, 1997b: 5). Politikaların belirlenmesi ve teknoloji geliştirmede kadınların sorunlarının dikkate alınması istenir. Keza, karı-koca ve çocuklardan oluşan aile tipinin “toplumdaki ana ekonomik ve toplumsal birim olarak önemini yitirdiği” öne sürülür (EC, 1993: 153).

Kapitalizm yeniden yapılandırılırken, erişim olgusu demokrasi anlayışını güçlendirecek şekilde öne çıkar;

Demokrasi sadece seçimlerde oy atmaktan ibaret değildir. Pek çok seviyedeki bir dizi karar alma forumunda katılım ve temsili içerir. Avrupa modeli bilgilenmiş de-

mokrazi kavramı üzerindedir. Vatandaşlık haklarının gerçekten özgürce kullanımı, demokratik tercihler ve kararların üstünde yükseleceği doğru enformasyon akışına erişimi gerektirir. Doğru ve kapsayıcı bir demokrasinin varolabilmesi için tüm nüfusun etkin ve adil kararlar alabileceği şekilde enformasyona eşit erişimi olması gerekiyor. EİT altyapısına, ağdaki enformasyon hizmetlerine ve bu hizmetlere erişim için gerekli vasıflara eşit ve kamusal erişim sağlayarak Enformasyon Toplumu demokrasiyi güçlendirebilir.[...] çoğulculuğu ve kamusal enformasyona erişimi güçlendirerek ve vatandaşların kamusal karar alma süreçlerine daha fazla katılımını sağlayarak demokrasilerimiz ve bireysel haklar üzerinde yeni teknolojiler son derece olumlu sonuçlar yaratabilirler. Doğrudan demokrasinin daha fazla kullanımıyla siyasi tartışmanın canlılığı yeniden ateşlenebilir (EC, 1996a: 24).

Yeni toplumda insanların bilgi/enformasyon eksiliği değil, enformasyon bombardımanı tehdittir (EC, 1995: 10). Ancak insanların manipülasyonundan korkmaya gerek yoktur çünkü geleceğin Avrupalıları eğitim sistemi sayesinde sorgulayıcı ve eleştirel yönlerini geliştireceklerdir (EC, 1995: 10-11).

Sonuç

Kapitalizmin yeniden yapılandırılması kapsamında toplumsal faaliyetlerin yürütülmesinde enformasyonun önem kazanmasının ötesinde zenginliğin enformasyon işlenerek yaratıldığı yepyeni bir toplumsal formasyon olarak enformasyon toplumu kavramsallaştırmasının toplumsal plandaki sürekliliği görmeyi engellediği, toplumsal gerçekliği sermayenin lehine çarpıttığı, bir söylem/ideoloji/mit olarak görülmesi gerektiği literatürde vurgulanmıştır. Buradan hareketle bu çalışmada enformasyon toplumu söylemi dâhilinde insanın konumu sorgulanmıştır. AB belgelerindeki hâliyle enformasyon toplumu söyleminin öne çıkardığı insan, sürekli değişimin hâkim olduğu ortamda iş bulmak için kişisel gelişim makinesine dönüşmekten geri kalmayacak biçimde kendini hep yeni vasıflar geliştirmeye adanmış biridir. Hayat boyu eğitim olgusu bu nedenle belgelerde sıkça vurgulandığı gibi günümüzde her alana ilişkin mesleki sınavların ve sertifika programlarının katlanarak artmasını da bununla ilişkilendirebiliriz. Değişime uyum göstermesi gereken, aksi takdirde doğal seleksiyona uğrayacak bu insan tasavvurunun piyasanın önündeki engellerin kaldırılmasını esas alan kapitalizmin yeniden yapılandırılması açısından önemi, 'yaratıcı yıkımların' etkisine açık kalacak biçimde piyasayı insan hayatının göbeğine taşımasıdır. Refah Devleti döneminde piyasa karşısında belli bir koruma sağlayan ve insanın vatandaş olmasından kaynaklanan çalışma ve sosyal güvenlik haklarını bir kenara itip, işsizliği toplumsal değil bireysel bir sorun kılacak şekilde, insanlara emek piyasasında talep edilen vasıfları edinerek diğerleri karşısında öne çıkamayanların bundan böyle iş bulamayacakları söylenmektedir. Böylelikle insanlar arasındaki rekabet azdırılarak emek piyasasının esnek kılınması amaçlanmaktadır ama bunu yaparken piyasanın sorunsuz işleyeceğine inanılmaktadır. Rekabet içindeki insanların da rasyonel ve muktedir oldukları düşünülmektedir.

Değişimin arkasındaki ana güç olarak görülen teknoloji bu bağlamda kolaylaştırıcı bir unsur olarak değerlendirilir. EİT'lerle sağlanacak uzaktan eğitimle herkes kendini geliştirebilecek, uzaktan çalışma sayesinde de istihdam artacaktır. Diğer yandan hızlı değişim, uzmanlıkları çabucak eskittiğinden insanların bir konuda derinleşmesini beklemek zordur. Karşımızdaki gerekli görülen vasıfları edindiği sürece farklı işleri yapacak birisidir. Bu durumun insanların birbirleriyle sağlam ilişkiler geliştirmelerini engellemesi kuvvetle muhtemeldir. İşlerin geçiciliği iş yerlerindeki ilişkileri yüzeysel kıldığı gibi, iş peşinde oradan oraya sürüklenmenin toplumsal ilişkileri zayıflatması söz konusudur. Tüm bunlar bireyciliği güçlendirirken, örgütlenmeyi zorlaştırmaktadır.

Enformasyon toplumunda ekonomik ve toplumsal faaliyetler EİT'ler üzerinden gerçekleştirilmektedir. Bu noktada enformasyon toplumu söyleminin insanı, eşitliği EİT'lere ve bunlar üzerinden verilen hizmetlere erişimde görerek de kapitalist toplumsal ilişkilere destek olur. Erişimi sağlanan herkesin aynı imkânlarla sahip olup olmadığına bakmadan, uzam ve zamana dair sınırlamaları önemli ölçüde kaldıran yeni teknolojilerin ve hizmetlerin toplumsal ve ekonomik faaliyetlere katılımı hiç olmadığı kadar artırdığı belirtilir. Keza, erişim sahipleri artık dertlerini belli yıllarda kurulan sandık aracılığıyla aktarmaktan kurtularak, iradelerini her daim yöneticilere aktarma imkânına kavuşmuşlardır. Üstelik eriştikleri yoğun enformasyonla bilgilenecek ve daha doğru tercihlerde bulunacaklardır. Böylelikle demokrasi güçlenecektir. Bu tür bir anlamlandırma kapitalizmin eşitliğe dair yapısal sorunlarının teknolojinin gelişimiyle aşılabileceğini telkin etmektedir.

Kaynakça

- Ampujo, Marko – Koivisto, Juha (2014), "From 'Post-Industrial' to 'Network Society' and Beyond: The Political Conjunctures and Current Crisis of Information Society Theory", *TripleC*, 12(2), s. 447-463.
- Atayurt, Ulus (2003), "Ferda Keskin ile Michel Foucault'nun Eseri Üzerine...", *Virgöl*, No: 67, Kasım, s. 8-11.
- Başaran, Funda (2004), "Enformasyon Toplumu Politikaları ve Gelişmekte Olan Ülkeler", *İletişim Araştırmaları*, 2(2), s. 7-31.
- Başaran, Funda (2005a), "Uzun Dalgalar ve Bilgi, İletişim Teknolojileri Paradigması", Başaran, Funda - Geray, Haluk (Ed.), *İletişim Ağlarının Ekonomisi: Telekomünikasyon, Kitle İletişimi, Yazılım ve İnternet*, Siyasal Kitabevi, Ankara, s. 59-72.
- Başaran, Funda (2005b), "Ağ Ekonomisi ve İnternet", Başaran, Funda - Geray, Haluk (Ed.), *İletişim Ağlarının Ekonomisi: Telekomünikasyon, Kitle İletişimi, Yazılım ve İnternet*, Siyasal Kitabevi, Ankara, s. 237-257.
- Bell, Daniel (1973), *The Coming of Post Industrial Society*, Basic Books, New York.

- Bell, Daniel (1999/1976), "The Coming of Post Industrial Society", Waters, Malcom, (Ed.), *Modernity, Critical Concepts, Volume 4*, Routledge, London & New York, s. 213-224.
- Bell, Daniel (2009/1980), "The Social Framework of the Information Society", Mansell, Robin (Ed.), *The Information Society: Critical Concepts in Sociology, Volume 1*, Routledge, London & New York, s. 80-127.
- Beniger, James (1986), *The Control Revolution: Technological and Economic Origins of the Information Society*, Harvard University Press, Cambridge & London.
- Castells, Manuel (2001/1996), *The Rise of the Network Society: The Information Age, Economy, Society and Culture, Volume 1*, Blackwell, London.
- Castells, Manuel (2004/1997), *The Power of Identity: The Information Age, Economy, Society and Culture, Volume 2*, Blackwell, London.
- Castells, Manuel – Ince, Martin (2006), *Manuel Castells'le Söyleşiler*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Comor, Edward A. (1997), "The re-tooling of American hegemony: U.S. foreign communication policy from free flow to free trade", Sreberny-Mohammadi, Annabelle - Winseck, Dwayne - McKenna, Jim - Boyd-Barret, Oliver (Ed.), *Media in Global Context: A Reader*, Arnold, London, s. 194-206.
- Drucker, Peter F. (1969), *The Age of Discontinuity: Guidelines to Our Changing Society*, Harper & Row, New York.
- Ducatel, Ken - Webster, Juliet - Herrmann, Werner (2000), "Information Infrastructures or Societies?", Ducatel, Ken - Webster, Juliet - Herrmann, Werner (Ed.), *The Information Society in Europe*, Rowman & Littlefield Publishers, Lanham, s.1-17.
- Durdağ, Banu (2014), "Teknoloji ve Toplumsal Değişim İlişkisinde Teknolojik Determinist Yaklaşım ve Farklı Veçheleri", Yüksel, Hakan (Ed.), *LaborComm 2014 – 5. Uluslararası İşçi ve İletişim Konferansı Bildiriler Kitabı*, Ankara, s. 25-35. http://laborcomm.org/wp-content/uploads/2014/08/LaborComm2014-bildiriler_kitabi.pdf (2.9.2014).
- EC (1993), *Growth, Competitiveness, Employment; The Challenges and Ways Forward into the 21st Century*, [COM(93) 700 Final], European Commission, Brussel.
- EC (1994), *Europe's Way to the Information Society; An Action Plan*, [COM (94) 347 Final], European Commission, Brussel. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:1994:0347:FIN:EN:PDF> (29.7.2013).
- EC (1995), *Teaching and Learning; Towards the Learning Society*, [COM(95) 590 Final], European Commission, Brussels. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:1995:0590:FIN:EN:PDF> (29.7.2013).
- EC (1996a), *Living and Working in the Information Society; People First*, [COM(96) 389 Final], European Commission, Brussels. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:1996:0389:FIN:EN:PDF> (29.7.2013).

- EC (1996b), *The Information Society: From Corfu to Dublin; The New Emerging Priorities & The Implications of the Information Society for European Union Policies – Preparing the Next Steps*, [COM(96) 395 Final], European Commission, Brussels. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:1996:0395:FIN:EN:PDF> (29.7.2013).
- EC (1996c), *Learning in the Information Society; Action Plan for a European Education Initiative (1996-98)*, [COM(96) 471 Final], European Commission, Brussels. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:1996:0471:FIN:EN:PDF> (29.7.2013).
- EC (1996d), *Europe at the Forefront of the Global Information Society; Rolling Action Plan*, [COM(96) 607 Final], European Commission, Brussels. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:1996:0607:FIN:EN:PDF> (29.7.2013).
- EC (1997a), *Cohesion and the Information Society*, [COM(97) 7 Final], European Commission, Brussels. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:1997:0007:FIN:EN:PDF> (29.7.2013).
- EC (1997b), *The Social and Labour Market Dimension of the Information Society; People First – The Next Steps*, [COM(97) 390 Final], European Commission, Brussels. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:1997:0390:FIN:EN:PDF> (29.7.2013).
- Eroğul, Cem (2007), “İnsanın Var Olma Biçimi Olarak Birey”, <http://siyaset.politics.ankara.edu.tr/eski/yayinlar/erogul/2007-2.pdf> (29.7.2013).
- Fairclough, Norman (1995), *Critical Discourse Analysis: The critical study of language*, Longman, London & New York.
- Fairclough, Norman (1996), *Language and Power*, Longman, New York.
- Fisher, Eran (2010a), “Contemporary Technology Discourse and the Legitimation of Capitalism”, *European Journal of Social Theory*, 13(2), s. 229-252.
- Fisher, Eran (2010b), *Media and New Capitalism in the Digital Age: The Spirit of Networks*, Palgrave Macmillan, New York.
- Garnham, Nicholas (1997), “Europe and the Global Information Society: The History of a Troubled Relationship”, *Telematics and Informatics*, Vol. 14, No: 4, s. 323-327.
- Garnham, Nicholas (1998), “Information Society Theory as Ideology: A Critique”, *Loisir et Société/Society and Leisure*, 21(1), s. 97-120.
- Garnham, Nicholas (2001), “The Information Society: Myth or Reality”, http://www.infoamerica.org/teoria_articulos/garnham01.pdf (5.10.2014).
- Garnham, Nicholas (2004), “Class Analysis and the Information Society as Mode of Production”, *The Public*, 11(3), s. 93-104.

- Geray, Haluk (2003), *İletişim ve Teknoloji: Uluslararası Birikim Düzeninde Yeni Medya Politikaları*, Ütopya, Ankara.
- Geray, H. (2005), "Birikim Düzenleri, Yeniden Yapılanma ve Küreselleşme", Başaran, Funda - Geray, Haluk (Ed.), *İletişim Ağlarının Ekonomisi: Telekomünikasyon, Kitle İletişimi, Yazılım ve İnternet*, Siyasal Kitabevi, Ankara, s. 35-57.
- Geray, Haluk - Başaran-Özdemir, Funda (2011), "Reproducing Dependency: How Hegemonic Discourses Shape ICT Policies in the Periphery", Adomi, Esharenana E. (Ed.), *Handbook of Research on Information Communication Technology Policy: Trends, Issues and Advancements, Volume 2*, Information Science Reference, Hershey & New York, s. 599-615.
- Godin, Benoît (2008), "The Knowledge Economy: Fritz Machlup's Construction of a Synthetic Concept", http://www.csiic.ca/PDF/Godin_37.pdf (29.7.2011).
- Goodwin, Ian - Spittle, Steve (2002), "The European Union and the information society: Discourse, power and policy", *New Media & Society*, 4(2), s. 225-249.
- Hall, Stuart (1997), "The Work of Representation", Hall, Stuart (Ed.), *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*, Sage, London, s. 13-65.
- Hamelink, Cees J. (1991/1986), "Enformasyon Devriminden Sonra Yaşam Sürecektir Mi?", Kaplan, Yusuf (Ed.), *Enformasyon Devrimi Efsanesi: Modernleşme Kuram ve Uygulamalarının Eleştirisi*, Rey Yayıncılık: İstanbul, s. 11-32.
- Henten, Anders - Skouby, Knud Erik - Falch, Morten (1996), "European Planning for an Information Society", *Telematics and Informatics*, Vol. 13, No: 2-3, s. 177-190.
- Holloway, John (2006), "The Red Rose of Nissan", Beynon, Huw - Nichols, Theo (Ed.), *Patterns of Work in the Post-Fordist Era: Fordism and Post-Fordism, Volume 1*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham & Northampton, s. 367-389.
- (<http://www.alvintoffler.net/?fa=books>, 5.10.2014a).
- (<http://www.alvintoffler.net/?fa=reviews>, 5.10.2014b).
- (<http://vlib.iue.it/history/internet/algospeech.html>, 5.10.2014).
- Kaitatzi-Whitlock, Sophia (2000), "A 'redundant information society' for the European Union?", *Telematics and Informatics*, 17(1-2), s. 39-75.
- Kaplan, Yusuf (1991), "Giriş", Kaplan, Yusuf (Ed.), *Enformasyon Devrimi Efsanesi: Modernleşme Kuram ve Uygulamalarının Eleştirisi*, Rey Yayıncılık: İstanbul, s. 1-9.
- Keyder, Çağlar (1981), "Kriz Üzerine Notlar", *Toplum ve Bilim, Yaz*, 14, s. 3-43.
- Kıyan, Zafer - Yüksel, Hakan (2011), "GATS ve Küreselleşen Kamu Hizmetleri: Türkiye ve Türk Telekom Örneği", *Amme İdaresi Dergisi*, 44(1), s. 25-49.
- Koch, Max (2006), *Roads to Post-Fordism: Labour Markets and Social Structures in Europe*, Ashgate, Hampshire & Burlington.
- Koray, Meryem (2005), *Avrupa Toplum Modeli*, İmge Kitabevi, Ankara.
- Kumar, Krishan (2004/1995), *Sanayi Sonrası Toplumdan Post-Modern Topluma, Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları*, (Çev. Mehmet Küçük), Dost Kitabevi, Ankara.
- Mandel, Ernest (1976), *Late Capitalism*, NLB, London.

- Marx, Karl (1988/1930), *Economic and Philosophic Manuscripts of 1844 and the Communist Manifesto*, Prometheus Books, New York.
- Marx, Karl - Engels, Frederick (1988/1848), *Economic and Philosophic Manuscripts of 1844 and the Communist Manifesto*, Prometheus Books, New York.
- McLuhan, Marshall (1964), *Understanding Media*, McGraw-Hill, New York.
- McLuhan, Marshall (2009/1960), "Effects of the Improvements of Communication Media", Mansell, Robin (Ed.), *The Information Society: Critical Concepts in Sociology, Volume 1*, Routledge, London & New York, s. 27-36.
- McLuhan, Marshall - Powers, Bruce R. (2001/1989), *Global Köy*, (Çev. Bahar Öcal Düzgören), Scala Yayıncılık, İstanbul.
- Michalis, Maria (2007), *From Unification to Coordination: Governing European Communications*, Lexington Books, Lanham.
- Mosco, Vincent (2004), *Digital Sublime: Myth, Power, and Cyberspace*, MIT Press, Cambridge & London.
- Munck, Ronaldo (2003), *Emeğin Yeni Dünyası: Küresel Mücadele, Küresel Dayanışma*, (Çev. Mahmut Tekçe), Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Ollman, Bertell (1975), *Alienation: Marx's Conception of Man in Capitalist Society*, Cambridge University Press, London & New York.
- Preston, Paschal (2003), "European Union ICT Policies: Neglected Social and Cultural Dimensions", Servaes, Jan (Ed.), *The European Information Society: A Reality Check*, Intellect, Bristol & Portland, s. 33-57.
- Prey, Robert (2014), "Ağın Kör Noktası: Dışlama, Sömürü ve Marx'ın Süreç-İlişkisel Ontolojisi", Mosco, Vincent - Fuchs, Christian - Başaran, Funda (Ed.), *Marx Geri Döndü: Medya, Meta ve Sermaye Birikimi*, NotaBene, Ankara.
- Sayers, Sean (2008), *Marksizm ve İnsan Doğası*, (Çev. Şükrü Alpagut), Yordam Kitap, İstanbul.
- Schiller, Dan (1999), *Digital Capitalism: Networking the Global Market System*, MIT Press, Cambridge & London.
- Schiller, Herbert (1991/1986), "Dünya Ekonomik Sisteminin Ulusal Egemenlikleri Aşındırması", Kaplan, Yusuf (Ed.), *Enformasyon Devrimi Efsanesi: Modernleşme Kuram ve Uygulamalarının Eleştirisi*, Rey Yayıncılık: İstanbul, s. 279-303.
- Sennett, Richard (2009), *Yeni Kapitalizmin Kültürü*, (Çev. Aylin Onacak), Ayrıntı, İstanbul.
- Servaes, Jan (2003), "The European Information Society: A Wake-Up Call", Servaes, Jan (Ed.), *The European Information Society: A Reality Check*, Intellect, Bristol & Portland, s. 11-32.
- Straubhaar, Joseph - LaRose, Robert - Davenport, Lucinda (2012), *Media Now: Understanding Media, Culture, and Technology*, Wadsworth, Boston.
- Taymaz, Erol (1993), "Kriz ve Teknoloji", *Toplum ve Bilim*, No: 56-61, Bahar, s. 5-41.

- Tekelioğlu, Orhan (1999), "Moderniteye Sıkışan Özgürlük: Foucault'nun "Kendilik Teknolojileri"ne Bir Bakış", *Doğu-Batı*, No: 9, s. 41-50.
- Toffler, Alvin (1981a/1980), *Üçüncü Dalga*, (Çev. Ali Seden), Altın Kitaplar, İstanbul.
- Toffler, Alvin (1981b/1970), *Şok*, (Çev. Selâmi Sargut), Altın Kitaplar, İstanbul.
- Touraine, Alain (1971), *The Post-Industrial Society. Tomorrow's Social History: Classes, Conflicts and Culture in the Programmed Society*, Random House, New York.
- Törenli, Nurcan (2004), *Enformasyon Toplumu ve Küreselleşme Sürecinde Türkiye*, Bilim ve Sanat, Ankara.
- ÜDUG (1994), *Europe and the Global Information Society*, (Bangemann Raporu), http://www.epractice.eu/files/media/media_694.pdf (29.7.2013).
- Üşür, İşaya (1997). "Ma'lûmât Toplumu ya da Buharlaşan Herşey Katılıyor". *Türk-İş Yıllığı 97: 1990'ların Bilançosu [Değerlendirme Yazıları]*. Türk-İş Araştırma Merkezi, Ankara, s. 293-320.
- Webster, Frank (2006), *Theories of the Information Society*, Routledge, London.